

1. Introducere

Originea numelui. Prin termenul „creștinism” se înțelege ansamblul bisericeștilor, al comunităților, al sectelor, al grupurilor ca și al ideilor și concepțiilor, care se revendică de la predica aceluia care în mod obișnuit e considerat întemeietorul acestei religii, Isus din Nazaret. În extraordinara varietate istorică de credințe și practici, creștinismul a menținut ca element comun profesiunea de credință în Isus, fiul unicului Dumnezeu și Creator, întrupat, mort și înviat, mesia (MESIANISM*) făgăduit și ca atare „Hristosul”, adică „unsul” Domnului (de unde numele de „creștini” cu care foarte curînd aveau să fie desemnați adeptii săi). Ca atare, creștinismul este, asemenea altor religii ca islamul sau buddhismul, o religie istoricește întemeiată, nu doar în sensul că a început într-un moment dat al istoriei, ci și în sensul că originea sa poate fi pusă pe seama acțiunii unui întemeietor. Trebuie de asemenea avut în vedere că, în înțelegerea de sine creștină, încă de la început Isus a fost privit ca întemeietor chiar și în sensul de persoană mereu prezentă în comunitatea alor săi, care prin urmare își întemeiază în mod perpetuu biserica.

Întemeietorul și mesajul său. Întemeietorul creștinismului este un profet evreu pe nume Isus, născut, după modul nostru de a calcula timpul, la o dată situată între anul 4 înainte de era noastră și anul 6 după începutul erei noastre, în Palestina, la Betleem în Iudeea (sau la Nazaret în Galileea, după unii comentatori). Despre viața lui sîntem informați în mod esențial din evanghelii. Aparținînd unei familii ebraice coborîtoare din regele David, el a dus timp de peste treizeci de ani o existență anonimă în tîrgușorul Nazaret. În ultimii trei ani ai vieții, s-a desprins de familie și de satul natal pentru a se deda la o formă de predică itinerantă împreună cu un grup de discipoli aleși (doisprezece, după evanghelii), ducînd o viață de celibat și de extremă sărăcie. „Evanghelia” (termen grecesc care înseamnă „vestea cea bună”) anunțată de Isus iudeilor era un mesaj de izbăvire de rău și de păcat și în același timp de iubire față de Dumnezeu și de ceilalți oameni. Împărăția, pe care Dumne-

zeu o dăruiește oamenilor, nu e din lumea aceasta și se contrapune puterii forțelor malefice care îl duc pe om în păcat. Realizarea ei este iminentă: pentru aceasta e nevoie de o schimbare radicală a vieții. Acțiuni extraordinare, ca vindecările și exorcismele, vor însoți predica sa. Preferința lui pentru sărmanii de tot felul și libertatea lui față de instituții îl vor pune în conflict cu puterea religioasă iudaică (îndeosebi cu clasa preoțească) și cu cea romană (reprezentată de prefectul Pilat din Pont). Din punctul de vedere iudaic el trebuia condamnat pentru blasfemie, întrucît se asocia pe sine Dumnezeu-lui lui Israel, iar din punctul de vedere roman pentru lezmajestate, întrucît era acuzat că voia să se substituie Caesarului. După o ultimă cină cu discipolii săi cei mai apropiați, a suportat supliciuul crucificării cu prilejul solemnității ebraice a Paștelui, probabil în anul 30. Potrivit mărturiilor primilor săi discipoli, a treia zi după moarte el ar fi înviat, demonstrîndu-și astfel originea divină; după patruzeci de zile, s-ar fi înălțat apoi la cer, lăsîndu-i pe ei ca ajutor și sprijin în opera misionară de răspîndire a mesajului său mîntuitor, Spiritul divin.

Întăriți prin această prezentă și convinși în credința lor că Învățătorul înviase, discipolii au început să-l prezinte confrăților iudei ca pe Mesia cel așteptat, Domnul, fiu al lui Dumnezeu. Pe baza unor referiri profetice făcute de el în timpul vieții sale pămîntene, moartea sa a fost reinterpretată ca un sacrificiu împlinit din ascultarea față de tatăl ceresc și din iubire față de oameni, cu scopul de a restabili între Dumnezeu și ai săi o nouă comuniune de viață. El apare, în felul acesta, ca mîntuitorul escatologic, întrucît îl eliberează pe cel care crede în el de mînia judecării de apoi. Începînd cu Pavel, vestirea Cristosului credinței și a acțiunii sale mîntuitoare spre binele omenirii se va extinde în mod decisiv printre păgîni.

Originalitatea mesajului creștin. Ca religie întemeiată din punct de vedere istoric, creștinismul da la începuturi e profund legat de lumea religioasă în care s-a ivit și s-a afirmat încetul cu încetul, iudaismul celui de al Doilea Templu, de care însă s-a diferențiat foarte curînd printr-o serie de trăsături originale și distinctive, care contribuie la făurirea identității, păstrată în timp în ciuda nenumăratelor sciziuni și diferențieri istorice. Cu iudaismul are în comun credința în unicul Dumnezeu, Domnul și Creatorul lumii; se diferențiază de el, totuși, nu numai prin faptul că l-a identificat în Isus din Nazaret pe mesia cel făgăduit, cît prin faptul de a-l fi considerat fiul lui Dumnezeu. Afirmatia despre dubla natură, divină și umană, a întemeietorului (datorită căreia omul Isus este capabil să învie, în timp ce Cristosul divin se încarnează într-o natură umană), chiar dacă a dat naștere la complicate controverse teologice și cristologice, marchează, de fapt, o îndepărtare netă față de speranțele mesianice ale iudaismului din vremea lui Isus, care aștepta un mesia

pămîntean și căruia îi era străină însăși ideea progenerării divine. Pe lîngă aceasta, chiar dacă primii creștini și-au luat ca sursă a revelației scripturile ebraice, considerate de ei drept o mărturie despre „vechiul pact“ (în greacă *diatheke*, adică „testament“, de unde expresia „Vechiul Testament“ desemnînd scripturile din canonul ebraic) semnat între Dumnezeu și poporul ales, ei au văzut în mesajul lui Isus „noul pact“ parafat între Dumnezeu și Noul Israel, comunitatea creștină, un pact care se adresa „tuturor oamenilor de bună credință“ și care nu mai era centrat pe respectarea Legii, ci pe evanghelia întemeietorului vestită și răspîdită de apostolii lui. Merită să fie subliniată o ultimă trăsătură: depășirea legilor privind puritatea. Iudaismul din vremea lui Isus, chiar și în curentele sale cele mai sectare, vădea un respect profund față de normele de puritate precum și de conceptele corelate de sacru/profan și de pur/impur, care stăteau la baza respectării Legii. Isus însă, propovăduind că „nu este nimic din afară de om care, intrînd în el, să poată să-l spurce“ (Mc 7, 15; cf. cap. 15 din Mt), în timp ce lucrurile care ies din om îl pot spurca, declarînd prin urmare pure toate alimentele, atingea rădăcina unuia dintre pivoții sistemului cultural și legislativ iudaic.

De religiile eleniste creștinismul se diferențiază mai ales prin caracterul său de religie istorică. Întrupîndu-se în Isus, într-adevăr, fiul lui Dumnezeu, cu patimile sale, cu moartea și învierea sa, reprezintă pentru credincios evenimentul fundamental al istoriei umane, care în perspectiva credinței se transformă în istoria mîntuirii umanității de către Cristos după planul providențial al Tatălui. Dintr-un punct de vedere, într-adevăr, întreaga istorie dinaintea acestui eveniment apare și este interpretată de teologia istoriei creștine ca o pregătire providențială a întrupării, aducătoare de mîntuire, a lui Cristos; dintr-un alt punct de vedere, începînd de la acest eveniment întreaga istorie a omenirii pare să tindă în mod rectiliniu către împlinirea sa finală: mîntuirea umanității, unită în credința „catolică“, adică universală, în Cristos. De aceea, spre deosebire de alte religii universale, ca hinduismul și buddhismul, creștinismul se realizează și nu poate să nu se realizeze în istorie.

2. Izvoare

În ceea ce privește viața și faptele lui Isus din Nazaret, singurul izvor literar vechi și demn de încredere aflat la dispoziția noastră este alcătuit dintr-o culegere de scrieri cunoscută ca Noul Testament, în opoziție cu Vechiul Testament, complexul scrierilor care compuneau Biblia ebraică și care multă vreme, ca „scripturi“, au rămas, în traducerea greacă știută ca Septuaginta, textul primelor comunități creștine.

Canonul Noului Testament, la fel ca și canonul Vechiului Testament, a cunoscut o istorie complicată. Doar încetul cu încetul, alături de tradiția ora-

lă – care multă vreme a rămas fundamentală – privind viața și spusele lui Isus, s-au condensat primele nuclee scrise, care au dus la redactarea mai întîi a evangheliilor sinoptice, dintre care cea mai veche este cea a lui Marcu (după unii critici, redactată înainte de anul 70), apoi a evangheliei atribuită lui Ioan (epistolele autentice ale lui Pavel, în felul acesta, ar fi scrierile cele mai vechi din canon). Va trebui însă să se aștepte jumătatea secolului al II-lea pentru ca problema canonului să se pună de o manieră dramatică și pentru comunitatea creștină. Marcion, un creștin antiiudeu, a încercat pe la 140 să alcătuiască un canon, din care erau excluse toate cărțile Vechiului Testament și în care erau cuprinse numai evanghelia lui Luca și zece epistole ale lui Pavel, în lumina criteriului teologic, drag lui, care era acela de a-l privilegia pe Dumnezeul harului, a cărui vestire Marcion o regăsea doar în aceste scrieri. Un răspuns din partea Marii Biserici este cuprins în așa-numitul *Canon muratorian* (descoperit de Ludovico Antonio Muratori), de la sfîrșitul secolului al II-lea, care dă o primă listă completă, chiar dacă nu definitivă (cuprinde, de pildă, *Apocalipsa lui Petru*, care mai tîrziu va fi exclusă din canon). Unanimitatea între Sfinții Părinți a fost atinsă abia la sfîrșitul secolului al IV-lea, cu prilejul conciliilor de la Hippone și de la Cartagina. Canonul aprobat atunci, și rămas definitiv, cuprinde: cele patru evanghelii ale lui Matei, Marcu, Luca și Ioan, Faptele Apostolilor, treisprezece epistole ale lui Pavel, epistola către evrei, epistola lui Iacov, cele două ale lui Petru, cele trei ale lui Ioan, epistola lui Iuda, în sfîrșit *Apocalipsa*. Totalul e de douăzeci și șapte de scrieri.

DATELE FUNDAMENTALE ALE CREȘTINISMULUI

4 î.C.-6 d.C. Se naște Isus. În Palestina domnește Irod (40/37-4 î.C.).

1 d.C. Începe socotirea timpului după cronologia creștină, pe baza unui calcul eronat privind nașterea lui Cristos, efectuat în 525 de călugărul Dionisie cel Mic (470-550).

30 aproximativ Isus din Nazaret e crucificat la Ierusalim în epoca împăratului Tiberiu (14-37) și a procuratorului său în Galileea, Pilat Pontius (26-36), a tetrarhului Irod Antipa (4 î.C.-40) și a Marelui Preot Caiafa (18-36).

45-58 Călătorii misionare ale apostolului Pavel.

64 aproximativ Execuția capitală a apostolilor Petru și Pavel, în epoca primei „persecuții“ împotriva creștinilor făptuită de împăratul Nero (54-68).

250 Persecuția întreprinsă de împăratul roman Decius (249-251).

303-304 Persecuții anticreștine întreprinse de împăratul roman Diocletian (284-305).

313 Edictul de la Milano.

325 Conciliul ecumenic de la Niceea, convocat de împăratul Constantin: este condamnat arianismul.

- 391-392 Împăratul Teodosiu (379-395) proclamă creștinismul religie de stat. Toate cultele necreștine sînt interzise în teritoriile imperiului.
- 431 Conciliul ecumenic din Efes: e condamnat nestorianismul.
- 496 Convertirea la creștinism a regelui francilor Clovis (482-511).
- 529 Benedict de Nurcia (480-547) întemeiază mînăstirea Montecassino.
- 726-843 Lupta împotriva cultului imaginilor în imperiul bizantin.
- 728 Regele longobard Liutprando (712-744) dăruiește pontifului teritoriile Nepi și Sutri: începe puterea temporală a bisericii romane.
- 800 Carol cel Mare, regele francilor, este încoronat împărat al Sfîntului Imperiu Roman de către papa Leon al III-lea (795-816).
- 1054 Ruptură definitivă între biserica romană și biserica ortodoxă.
- 1075-1122 Lupta pentru investiții între papă și împărat.
- 1095 Papa Urban al II-lea (1088-1099) pornește prima cruciadă. Cruciadele se vor prelungi pînă în 1270. Primele persecuții împotriva evreilor.
- 1122 Concordatul de la Worms pune capăt luptelor pentru investiții.
- 1208-1229 Cruciada împotriva albigenzilor și exterminarea lor.
- 1210 Francisc de Assisi (1281/2- 1226) întemeiază ordinul franciscan.
- 1215 Al IV-lea Conciliul de la Laterano, convocat de papa Inocențiu al III-lea (1198-1216), stabilește reforma bisericii și instituie norme pentru lupta împotriva ereziilor.
- 1231 Papa Grigorie al IX-lea (1227-1241) instituie Oficiul Sfîntei Inchiziții.
- 1309 Sediul papalității se transferă la Avignon; va fi readus la Roma în 1377 de către papa Grigorie al XI-lea (1370-1378).
- 1378 Marea schismă a Occidentului, care se va termina în 1417.
- 1452-1455 Prima ediție tipărită a Bibliei lui Gutenberg.
- 1453 Turcii cuceresc Constantinopolul.
- 1517 Martin Luther afișează pe portalul bisericii castelului din Wittenberg 95 de teze teologice. Începe Reforma protestantă.
- 1522 Începutul Reformei la Zürich de către elvețianul Ulrich Zwingli (1484-1531).
- 1531 Regele Anglici Henric al VIII-lea (1509-1547) se desparte de biserica de la Roma.
- 1534 Ignacio de Loyola (1491-1556) întemeiază Ordinul Iezuiților.
- 1545-1563 Conciliul de la Trento stabilește principiile reformei catolice (așa-numita Contrareformă).
- 1555 Pacea religioasă de la Augsburg.
- 1562 Încep în Franța războaiele religioase dintre catolici și hughenoti (calvini).
- 1572 Noaptea Sf. Bartolomeu: numai la Paris sînt masacrați peste 2 000 de hughenoti.
- 1598 Edictul din Nantes, emis de regele Franței Henric al IV-lea (1598-1610). Se decretează toleranța față de religia hughenotă în Franța.
- 1648 Pacea din Westfalia. Se încheie Războiul de Treizeci de ani și se stabilește principiul *cuius regio eius religio*.

1685 Regele Franței Ludovic al XIV-lea (1643-1715) revocă Edictul din Nantes: o jumătate de milion de hughenoti părăsesc Franța.

1789 Adunarea Constituantă de la Paris hotărăște suprimarea proprietății ecleziastice.

1869-1870 Conciliul Vatican I, convocat de papa Pius al IX-lea (1846-1878), hotărăște dogma infailibilității papei și a primatului său jurisdicțional.

1929 Pactele de la Laterano dintre biserica catolică și statul italian; se înființează statul Cetatea Vaticanului.

1962-1965 Conciliul ecumenic Vatican II, convocat de papa Ioan al XXIII-lea (1958-1963); este inițiată o reformă a bisericii.

1965 Revocarea excomunicării reciproce dintre catolici și ortodocși.

3. Profil istoric

De la împărăție la biserică. Isus era un iudeu și mesajul său inițial a fost adresat iudeilor. Foarte curînd însă, mai ales ca urmare a acțiunii misionare a unui iudeu convertit, Pavel, evanghelia a fost adresată și păgînilor și a început să se propage rapid în lumea mediteraneană. Legat inițial de universul Palestinei rurale, ca urmare a misiunilor lui Pavel creștinismul s-a transformat în mișcare urbană, care își cucerea adepții în cetățile eleniste ale imperiului roman, nu numai printre dezmoșteniți, ci și în păturile sociale mijlocii. O dată cu distrugerea Templului din Ierusalim din anul 70, săvîrșită de Titus în urma unei revolte iudaice, creștinismul, care își menținuse ca centru Ierusalimul, s-a distanțat treptat de matricea sa iudaică, structurîndu-se în biserici ordonate ierarhic, avînd în frunte un episcop. Termenul de „biserică“ are o origine biblică, raportîndu-se la ebraicul *qahal*, care în Vechiul Testament indica poporul lui Dumnezeu adunat pentru cult sau pentru război. Primii creștini, vrînd să sublinieze continuitatea lor, ca nou Israel, cu vechiul Israel ai cărui moștenitori se simțeau în virtutea noului pact sau testament tocmai grație sacrificiului crucii, pentru a denumi propriile comunități au recurs la termenul *ekklesia*, care în greaca elenistă desemna „adunare populară“, dar care în greaca biblică în care fusese tradusă Biblia (așa-numita Septuaginta) fusese folosit pentru a traduce tocmai ebraicul *qahal* (adunarea evreilor neconvertiți la creștinism a fost în schimb indicată prin termenul grecesc *synagogé*, de unde sinagoga). „Chiesa“ (termen italian derivat din transcripția latină *ecclesia* [n.t.]) a ajuns astfel să indice reunirea, din inițiativa lui Dumnezeu (și, spre deosebire de adunările din cetățile eleniste, nu din inițiativa oamenilor) a celor care mărturisesc credința creștină. Pe tot parcursul secolului al II-lea aceste biserici, ascultînd de un episcop care tinde să-și asume, începînd din Asia Mică, puteri monarhice și sub care acționează înalte funcții intermediare – presbiterat, diaconat – care desfășoară munca de îngrijire a sufletelor, sînt autonome unele față de altele, chiar dacă treptat-treptat, în cursul secolului al III-lea, se va afirma „primatul“

sediului roman. Răspîndindu-se în diferite zone ale imperiului și adaptîndu-se la uzanțe și obiceiuri (și limbi) locale, creștinismul își însușește o mulțime diversă de tradiții și de poziții care numai în urma izbucnirii unor forme de erezie chiar în interiorul sistemului vor suferi un proces de omogenizare doctrinară (EREZIE ȘI ORTODOXIE*). Se va vedea astfel constituindu-se un canon scripturistic tot mai uniform, un crez comun, liturghii orbitînd în jurul botezului și împărțășaniei.

EREZIE ȘI ORTODOXIE

Ortodoxia și erezia sînt doi termeni care se revendică de la fapte. Se spune de obicei că o idee este ortodoxă atunci cînd se presupune, explicit sau implicit, că ea se contrapune unei alte idei sau practici, considerată eretică. Folosirea celor doi termeni implică o judecată de valoare, reflectînd în orice caz punctul de vedere al unui anumit grup, în general cel mai puternic sau cel mai numeros, care se va considera pe sine drept ortodox iar pe adversarii săi drepteretici.

Ortodoxia derivă de la grecescul *orthos*, „drept“, „just“, și *doxa*, „opinie sau doctrină“. Pe măsură ce comunitățile creștine se structurau treptat sub conducerea șefilor care trebuiau să vegheze asupra lor, episcopii (de la *episkopos*, „supraveghetor“), se instituie încet-încet o exercitare a controlului care urmărește să distingă doctrinele „drepte“ de doctrinele ce nu par să fie astfel (cf. Ignățiu din Antiohia, *Eph.* 1, 1). În Pastorale își croiește drum un concept de ortodoxie ca ansamblu de idei, garantate de fidelitatea față de tradiție, care consideră opiniile adversarilor drept vorbărie goală (cf. 2 Timotei 2, 14-18). Ulterior, semnificația ortodoxiei va tinde să se restrîngă, pentru a indica mai specific justa interpretare a Scripturilor, pe care numai ortodocșii le înteleg în mod corect, în timp ce ereticii le deformează.

Cît despre erezie, ea derivă din grecescul *hairesis*, „alegere“. Termenul era folosit în context filozofic pentru a indica un curent, o direcție de gîndire, deci o școală, așadar fără nici o semnificație peiorativă: utilizarea lui ca atare e atestată și în Noul Testament (Faptele, 24, 14; 26, 5; 28, 22). Începînd de la Pavel începe el să se încarce cu o conotație negativă. În Galateni 5, 20 el prezintă tabloul unei comunități divizate în multe „partide“, care stînesc polemici și dispute, tulburînd pacea și armonia. Cristosul nu poate fi divizat, și deci nu poate să dea naștere unor partide opuse printre cei care se reclamă de la el. Apoi, la începutul secolului al II-lea, o dată cu afirmarea episcopatului monarhic, „erezia“ sfîrșește prin a căpăta semnificația negativă destinată să străbată veacurile, aceea de opinie deviantă, doctrină greșită care îl exclude de la comuniune („calea cea dreaptă“) pe cel care o practică (cf. Ignățiu din Antiohia, *Eph.* 6, 2; *Trall.* 6, 1).

Începînd de la jumătatea secolului al II-lea, o dată cu izbucnirea crizei gnostice, se va alcătui treptat, în special cu Justin și cu Irineu, o adevărată literatură antierețică, aceasta aflîndu-și obiectul principal în depistarea, descrierea, respingerea și condamnarea ereziei.

Perioada care se întinde pînă la Conciliul de la Niceea (325) a fost caracterizată de dispute teologice extrem de aprinse, concentrate pe problema raporturilor dintre unicul Dumnezeu, Domn și Creator, și Fiul (chestiunea Sfîntului Duh se va pune abia în cursul secolului al IV-lea). Natura deosebită a întemeietorului, într-adevăr, considerat de adepții săi om și Dumnezeu totodată, a dat foarte curînd naștere unor reflecții sistematice asupra raporturilor sale ca Fiul al lui Dumnezeu cu Tatăl, în scopul de a salvagarda atît unicitatea lui Dumnezeu (MONOTEISM*) cît și existența unui Tată și a unui Fiul. Punctul de sosire al acestor reflecții este Conciliul de la Niceea (325), convocat pentru a combate arianismul, o mișcare care, pentru a apăra monoteismul, susținea teza cum că Fiul nu era din aceeași substanță cu Tatăl, făcînd din Cristos o creatură desăvîrșită, dar, tocmai în calitate de creatură, o ființă subordonată Tatălui (*subordonaționism*): Conciliul a subliniat consubstanțialitatea și deci deplina divinitate a Fiului.

În ceea ce privește raporturile cu Imperiul roman, creștinismul – deja distinct de iudaism, care era o religie tolerată în interiorul Imperiului – a intrat în conflict cu puterea romană, din moment ce credința sa monoteistă îl împiedica să recunoască pretinsa natură divină a împăraților. Astfel a fost victima unei serii de persecuții, care încep în principal la jumătatea secolului al III-lea pentru a culmina cu ultima mare persecuție dezlănțuită de Dioclețian (303-304). Lucrurile s-au schimbat o dată cu venirea la putere a lui Constantin, care a recunoscut creștinismul ca *religie licită* (Edictul de la Milano din 313), de fapt privilegiindu-l în raport cu păgînismul tradițional care fusese religia oficială a împăraților precedenți. Această alegere va avea consecințe istorice decisive, pentru că de-acum înainte biserica, grație și posesiunilor donate de Constantin, va inaugura epoca puterii sale temporale, exercitînd în același timp în mod direct sau indirect puterea politică. În sfîrșit, în urma diferitelor edicte ale lui Teodosiu I, emise între anii 380 și 392, creștinismul va deveni religie oficială a imperiului, luînd locul păgînismului de stat.

Era constantiniană. Transformarea creștinismului în religie de stat a avut ca efect o profundă împletire între biserica catolică și puterea politică, care a inaugurat o epocă numită de obicei *era constantiniană*. Ea se caracterizează prin formarea unui stat creștin: legile lui civile primesc normele morale fundamentale ale creștinismului și protejează, prin forța coercitivă a sancțiunii penale, regulile religioase și ecleziastice; în același timp, ierarhia garantează subordonarea față de guvernanți prin legitimarea religioasă a comportamentelor politice care le asigură acestora consensul. Într-un atare context, împăratul creștin își atribuie în organizarea ecleziastică rolul de „episcop extern“, avînd îndatorirea de a asigura ortodoxia și unitatea bisericii fie prin

mijloace organizatorice – nu împlător lui Constantin i se datorează convocarea primului Conciliu ecumenic la Niceea (325) – fie prin mijloace temporale. Prin opoziție, episcopii – tot mai mulți provenind, după cum o dovedește cazul lui Ambrosius, din acele pături sociale nobiliare care furnizau imperiului înaltele magistraturi – sînt investiți în funcții civile. Cu toate acestea, și ca urmare a persistenței în Răsărit a Imperiului bizantin, moștenitor al celui roman, și a fărîmării Occidentului în regate romano-barbare, se conturează în cele două zone o dezvoltare diferită: în aria de limbă greacă apare o puternică identificare a Bisericii cu Statul, pe cînd în cea latină papa Gelasius (492-495) avansează teza unirii prin distingerea între puterea temporală și cea spirituală.

Tot ca reacție la mundanizarea bisericii indusă de cotitura constantiniană se naște în Egipt monahismul, mai întîi sub formă schimnică (Antonie), pentru a căpăta mai tîrziu, cu Pahomie, forme chinoviale (MONAHISMUL*). Din Egipt, acesta se va extinde, mai întîi în Răsărit (Siria), apoi în Apus, unde va prevala forma chinovială.

În secolele al IV-lea și al V-lea, fiind de-acum definită chestiunea naturii particulare a monoteismului creștin, vor izbucni controversele cristologice relative la natura lui Cristos. Problema devine acum aceea de a înțelege, pe un plan mai înalt decît cel rațional, misterul prezenței, într-o unică persoană, a celor două naturi, divină și umană. Au apărut diferite interpretări. Unele subliniau divinitatea lui Cristos, punîndu-i în umbră umanitatea; altele vedeau umanitatea din Cristos atît de distinctă de divinitatea sa încît se putea opera o sciziune. Conciliul de la Calcedonia (451) a delimitat granițele ortodoxiei, definindu-l pe Isus Cristos ca Dumnezeu adevărat și om adevărat, dintr-o unică substanță cu Tatăl în ceea ce privește divinitatea sa și dintr-o substanță comună cu a oamenilor în ceea ce privește umanitatea sa.

În paralel s-a abordat chestiunea relativă la natura Sfîntului Spirit și la raporturile între Tatăl, Fiul și Sfîntul Spirit (problema Treimii). În cele din urmă și această doctrină a fost definită într-o serie de concilii prin formula „trei persoane într-o unică substanță”, pentru a prezerva pe de o parte unitatea lui Dumnezeu, pe de alta distingerea și autonomia, în calitate de „persoane”, a activităților sale interne. Pentru biserica din Occident, Sfîntul Spirit purcede de la Tatăl și de la Fiul; expresia *Filioque* este în schimb respinsă de biserica ortodoxă, pentru care Sfîntul Duh purcede de la Tatăl „prin Fiul”.

MONAHISMUL

Monahismul este o formă particulară de viață, care implică un anumit grad de izolare și de separare în interiorul societății („monah” din punct de vedere etimologic înseamnă exact „solitar”), prin renunțarea la viața normală de familie și de muncă, pentru a se dedica practicării unei discipline speciale,

ordonată în scopul atingerii unui obiectiv religios specific, mai înalt și mai desăvîrșit decît cele atinse în mod normal de ceilalți adepți ai religiei de apartenență. Viața monastică se exprimă în două modalități fundamentale: cea de schimnicie, potrivit căreia monahii duc o viață solitară și izolată, fie stabilindu-se într-un loc fix și nelocuit (pustnic) fie schimbînd în permanență locul (monahi itineranți); și cea chinovială în care grupuri mai mult sau mai puțin numeroase de monahi duc o viață comunitară, locuind în aceeași clădire (mînăstire) și desfășurînd anumite activități în comun (rugăciune, muncă, studiu etc.). Viața monastică se caracterizează prin diferite practici ascetice, mai mult sau mai puțin radicale, care subliniază despărțirea și îndepărtarea de lume; ele cuprind în general renunțarea la exercitarea sexualității (castitate) și la posesia de bunuri personale; o limitare în folosirea cuvîntului (tăcere monastică), a odihnei nocturne, a cantității și calității alimentelor și a băuturilor de consumat. La aceste practici ascetice se adaugă deseori perioade mai mult sau mai puțin lungi și intense de rugăciune și de meditație. Un fenomen în mod frecvent legat de viața monastică este cel al discipolatului: călugării aspiranți se adună în jurul unui maestru spiritual, care îi călăuzește pe calea dificilă spre atingerea unui ideal religios de perfecțiune. Deseori monahii legitimează și confirmă validitatea doctrinelor pe care le profesază și a practicilor pe care le îndeplinesc prin referirea la maestrul lor și la maestrul maestrilor lor, creînd în felul acesta linii de tradiție care urcă de regulă pînă la întemeietor. Accesul la viața monastică este în general reglementat de rituri speciale de inițiere și de ordonare, care pot prevedea o perioadă mai mult sau mai puțin lungă de ucenicie (noviciat) și depunerea unor legăminte specifice (de obișnuință, de castitate, de sărăcie și de supunere). Apartenența la un grup monastic determinat e vizibilă prin adoptarea unui veșmînt deosebit, la care se pot adăuga anumite semne corporale.

Încă în India vedică și brahmanică erau răspîndite unele forme de viață monastică, chiar dacă mai ales în interiorul buddhismului și al jainismului (secolul al VI-lea î.C.) s-au desfășurat experiențele monastice cele mai tipice. Prin buddhism, mai apoi, monahismul s-a răspîndit în întreaga Asie și, în versiunea lamaistă, a ajuns să obțină puterea politică în Tibet. Forme de monahism sînt atestate și la maniheiști, care le rezervau celor aleși; și în tradiția islamică, în special în sufism. În tradiția ebraică, unele experiențe de viață monastică sînt documentate, în secolele de graniță ale creii creștine, la terapeuții din Egipt (menționați de Filon din Alexandria) și la esenienii de la Qumran.

În monahismul creștin se vor regăsi motive ascetice dezvoltate de filozofia greco-elenistică și idealuri religioase proprii tradiției ebraice, reinterpretate în lumina mesajului creștin.

O dată cu aprobarea, din partea a o sută cincizeci de episcopi reuniți la Conciliul de la Constantinopol (381), a ceea ce va fi definit drept crezul niceeano-constantinopolitan, afirmarea catolicității bisericii – și totodată a unității, a sancționării și a caracterului ei apostolic – nu mai constituia doar

o caracterizare a ei proclamată de iscusința unor autori de prestigiu sau de „crezul“ formulat de unele comunități individuale, ci făcea de-acum parte din profesiunea de credință creștină explicită. În secolul al V-lea în Orient și în secolul al VIII-lea în Occident acest simbol este primit în liturghie, înglobându-se astfel în simțirea comună a credincioșilor.

Creștinismul medieval. Creștinismul continuase între timp să se răspîndească din nordul Europei pînă în nordul Africii, devenind religia noilor regate barbare și contribuind la formarea unei noi civilizații, așa-numită romano-barbară, în care el s-a arătat a fi, printre altele, un factor decisiv de transmisie culturală, grație și acțiunii mînăstirilor. Monahismul din Evul Mediu timpuriu e puternic influențat de modelul benedictin, purtînd pecetea regulii elaborate de Benedict de Nursia în prima jumătate a secolului al VI-lea și răspîndită în Italia și în Galia Merovingienilor. Aici pătrunde în același timp severul și rigurosul monahism de origine irlandeză – al cărui cel mai ilustru reprezentant, în cursul secolelor al VI-lea și al VII-lea, este Colombanus – care ulterior influențează experiențele monastice anglo-axone, care au dovedit o mare vitalitate misionară în lumea germanică din secolul al VIII-lea. Călugări și mînăstiri intră, în felul acesta, în procesele de construcție a Europei francilor, ca și în restaurația culturală carolingiană.

Prin anul 909 este întemeiată abația de la Cluny de către Wilhelm I, duce de Aquitania, și de către abatele Bernon: monahismul de aici va fi destinat, prin puternica sa spiritualitate care, spre deosebire de regula benedictină, privilegiază regimul de contemplație și de rugăciune, să-și pună amprenta asupra panoramei monastice europene pînă cînd, în cursul secolelor al XI-lea și al XII-lea, se vor impune forme monastice de inspirație eremitică, acestea propunîndu-și să retrăiască *ad litteram* și în toată asprimea monahismul benedictin de la începuturi. În felul acesta, în Italia se nasc ordine ca al vallombrosienilor, al camaldolezilor, în Franța al certosinilor, al cistercienilor, al grandmontianilor și al premostratenilor. În secolul al XII-lea, mai ales datorită lui Bernard de Clairvaux, domină monahismul cistercian, care, pe de altă parte, împreună cu celelalte manifestări benedictine, nu pare a fi capabil să răspundă sfidării venite din partea cetăților și din partea păturilor urbane promoatoare ale renașterii economice din epocă, sfidare care va fi în schimb primită de noile ordine ale călugărilor cerșetori.

O schimbare radicală a avut loc ca o consecință a expansionismului islamic din Egipt și din Siria pînă în Spania: teritorii în mod tradițional creștine, în care creștinismul a dispărut cu totul sau, oricum, a rămas un fenomen de minoritate. Un al doilea eveniment de mare importanță a fost răspîndirea creștinismului printre slavi. În anul 988 el a fost proclamat religie oficială la Kiev: se iniția astfel expansiunea sa milenară în Rusia. Între timp, Răsăritul

și Apusul, în urma unui șir complicat de evenimente, se separaseră treptat, ca rezultat al modului în care se constituiseră cele două biserici.

În Apus, decisivă s-a dovedit a fi așa-numita reformă gregoriană, operă a papei Grigore al VII-lea (1073-1085). În lupta sa împotriva imperiului, pentru „libertatea bisericii“, pontiful își propune să modeleze un cler cu o fidelitate de monolit față de Roma; pentru aceasta combate simonia (vînzarea-cumpărarea funcțiilor ecleziastice), dar și căsătoria preoților, practică în schimb în Răsărit. În afară de aceasta, imprimă papalității caracteristici care îi vor marca întreaga istorie ulterioară: ea devine o instituție de guvernare de tip monarhic, care revendică o superioritate teocratică asupra puterii temporale. Se impune astfel o ecleziologie de-acum ireconciliabilă cu cea care caracterizează biserica din Răsărit. Mai tîrziu, cruciadele, în special a patra, desfășurată împotriva Constantinopolului (1204) care va fi ocupat și prădat, sfîrșesc prin a săpa o prăpastie pe care Conciliul de la Lyon din 1274 va încerca zadarnic s-o umple.

O mișcare de reformă, tinzînd să instaureze, după exemplul bisericii primitive, un model de viață apostolică bazată pe traiul în sărăcie, împărțirea bunurilor cu cei săraci, predicarea itinerantă a evangheliei, bîntuie biserica apuseană în cursul secolului al XIII-lea. Ea se traduce prin apariția, pe de o parte, a unor mișcări eretice, care vor fi combătute cu duritate de papalitate, pe de alta, a ordinelor religioase ale călugărilor cerșetori (franciscani, dominicani, la care se vor adăuga ulterior carmeliții, servii etc.), care vor fi însă integrați în viața instituțională a bisericii. Dar tensiunile interne ale instituției sînt destinate să rămînă nerezolvate, pentru a izbucni, în secolul următor, în marea schismă (1378-1414), care va fi martora coexistenței a doi și mai tîrziu a trei papi, fără să se poată stabili care din ei este cel legitim.

În Răsărit, continuitatea tradiției creștine și îndeosebi a raportului cu statul inaugurată de Constantin și teoretizată de Eusebiu din Cezareea, e garantată, spre deosebire de situația din Apus, de continuitatea cadrului instituțional, care va dăinui, cu suișuri și coborîșuri, pînă în 1453, data căderii Constantinopolului sub loviturile turcilor. În cursul secolelor al VIII-lea și al IX-lea s-a ivit și s-a afirmat în sînul bisericii și al societății bizantine o mișcare potrivnică cultului icoanelor, denumită iconoclastă, de la grecescul *eikonoklastes*, „distrugător de icoane“. Rădăcinile religioase ale iconoclasmului coboară pînă la creștinismul de la începuturi și pînă la aniconismul său (absența imaginilor), consecință atît a prohibiției biblice (Ieșirea 20, 4) cît și a luptei anti-idolatrice împotriva cultului păgîn al imaginilor divine. Apariția, începînd mai ales din secolul al IV-lea, a unei arte creștine prin reprezentări ale lui Cristos, s-a îmbinat cu răspîndirea cultului relicvelor, legat de nașterea cultului sfinților: în felul acesta, imaginile lui Cristos, ale Fecioarei și ale sfinților au sfîrșit deseori prin a se transforma în obiecte ale unui cult popular care se va adresa acestora pentru a obține efecte miraculoase.

În anul 730 împăratul Leon al III-lea emitea un decret prin care se interzicea cultul imaginilor. Controversele care au urmat au cunoscut două faze distincte și de intensități diferite, respectiv în cursul secolelor al VIII-lea și al IX-lea. Prima perioadă a cunoscut culmea inițiativei în timpul domniei lui Constantin al V-lea (741-755), care nu s-a limitat la scoaterea și la distrugerea icoanelor, ci i-a persecutat cu duritate pe apărătorii acestora. Doctrina iconoclastă a fost formulată în cheie cristologică de către împărat și a fost ratificată în mod explicit în cadrul Conciliului de la Hiereia (754), care a declarat împărtășania unică imagine corespunzătoare a lui Cristos. Grație sprijinului împărătesei Irina, rezistența iconofililor a avut posibilitatea de a se afirma la al doilea Conciliu de la Niceea (787), recunoscut mai târziu ca al șaptelea conciliu ecumenic al Antichității. Cu toate acestea, în cursul secolului al IX-lea, asistăm la o reviviscență a iconoclastiei, chiar dacă în forme mai puțin violente. Restabilirea definitivă a cultului icoanelor a avut loc în 843. Cu această victorie, biserica bizantină a considerat terminată propria elaborare doctrinară, mergînd pînă acolo încît să desemneze icoana ca expresie prin excelență a credinței ortodoxe.

În ciuda acestor situații conflictuale, biserica bizantină, conștientă de supremația sa culturală, a trăit, mai ales între secolele al VII-lea și al IX-lea, o perioadă de pace și de înflorire doctrinară și spirituală. Acest lucru explică lipsa de înțelegere a Apusului față de deciziile Conciliului II de la Niceea privind cultul icoanelor precum și ascuțirea tensiunilor dintre Roma și Constantinopol, care vor ieși la suprafață în special în două episoade: puțin după jumătatea secolului al IX-lea cu patriarhul Fotios și în 1054 cu succesorul său Mihail Keroularios. Nici una nici cealaltă criză nu au provocat în mod explicit o schismă între ortodoxia răsăriteană și catolicismul latin, dar, cu trecerea timpului, ele aveau să ducă la o situație schismatică de facto. Ulterior, între secolele al XIII-lea și al XV-lea, în stadiul dialogului regăsit cu Apusul, teologi și concilii se vor strădui să elimine cauzele acestei rupturi. Pentru bizantini ele sînt de ordin doctrinar (cum ar fi adăugarea la crezul niceeano-constantinopolitan a lui *Filioque* – purcederea Duhului „și de la Fiul”), instituțional (ca afirmarea primatului roman), ritual (cum ar fi oficierea împărtășaniei cu azimă).

Creștinarea popoarelor slave, amintită mai sus, pe lângă faptul că pentru imperiu și pentru creștinătatea lui constituie un fel de compensație pentru pierderea celei mai mari părți din teritoriile meridionale în favoarea islamului, a reprezentat și un important episod de inculturație a creștinismului, mai ales grație acțiunii celor doi misionari Kiril și Metodiu, care, traducînd Biblia în limba slavonă cu caractere ce se vor numi chirilice, au pus bazele culturii slave, permițînd oficierea liturghiei în limba vorbită de populație. S-a format astfel comuniunea eclezială bizantină, marcată pînă în epoca modernă de contrastul între vocația unității și tendințele centrifuge. Cu timpul

va apărea o federație de biserici naționale independente între ele, față de care forul constantinopolitan exercită un primat de onoare. În noile state slave, revendicarea autonomiei s-a manifestat prin mijlocirea cererii de „autocefalie”, care în realitățile mai dinamice pe plan atît politic cît și eclezial va ajunge să obțină patriarhatul (ca în cazul bulgarilor în secolele al X-lea și al XII-lea și în cazul rușilor în 1589).

Adevăratul protagonist al vieții spirituale a fost MONAHISMUL*: el a oferit modelul de sfințenie prin excelență, fără ca rolul laicului să fie văzut în limitele unei optici ierarhice ca în Apus. Răsăritul nu cunoaște congregațiile bine organizate ale Apusului și nici rolul lor social și cultural. Și apoi, începînd din secolul al X-lea, a devenit fundamental rolul jucat de muntele Athos, care, o dată cu apariția isihasmului, va deveni inima tradiției spirituale ortodoxe.

Isihasmul este o mișcare ascetică și monastică care s-a răspîndit în biserica ortodoxă mai întîi în aria greco-bizantină și mai apoi în cea slavă între secolele al XII-lea și al XVI-lea. Scopul său e acela de a atinge, în limitele unor forme de viață fie comunitară fie individuală, o stare de singurătate și de „pace” (*hesychia*), în urma căreia monahul să fie capabil să obțină comuniunea cu Dumnezeu. La exercițiile obișnuite ale ascezei monastice, ca postul și alte practici de mortificare, isihasmul a adăugat o nouă tehnică psihosomatică de rugă, menită să însoțească „rugăciunea lui Isus” sau „rugăciunea inimii”. Invocarea continuă a numelui lui Isus, împreună cu implorarea îndurării lui pentru propria condiție de păcătos, cunoscută din secolul al V-lea, e susținută de un ritm regulat al respirației, care asigură monahului o fixitate în contemplație, predispuîndu-l la iluminarea divină. Potrivit formulărilor celor mai îndrăznețe ale mișcării, cel care se angajează în această metodă va putea ajunge să primească viziunea luminii de pe muntele Tabor.

Afirmat inițial printre comunitățile monastice de la muntele Athos, isihasmul a dobîndit în secolul al XIV-lea o hegemonie spirituală asupra întregii ortodoxii, datorită îndeosebi operei lui Grigore Palamas (1296-1359), care a susținut posibilitatea unei participări reale a omului la viața lui Dumnezeu prin intermediul „energiilor” sale increate, adică al operațiunilor grației divine, chiar dacă acestea trebuie considerate ca riguros distincte de esența lui Dumnezeu, care rămîne incognoscibilă și impaticipabilă. În versiunea pe care a dat-o Grigore, isihasmul a devenit dogma bisericii bizantine și a contribuit la păstrarea identității ei, datorită puternicului apel la moștenirea patristico-monastică și la locul central al experienței spirituale, în opoziție cu tendințele umaniste și raționaliste, care doreau să lege raporturi mai strînse cu cultura Occidentului creștin.

Reforma protestantă. Cereri de reformă străbat întreaga istorie a creștinismului, constituind unul dintre factorii dinamici. Aceste cereri, din diferite moti-

ve, erau deosebit de vii la începutul secolului al XVI-lea. În general însă, în spațiul istoriografic, în mod obișnuit e definită „reformă“ mișcarea de reînnoire evanghelică apărută în Germania în al doilea deceniu al secolului al XVI-lea și condusă de călugărul augustinian Martin Luther (1483-1546). Mai precis, se califică prin acest termen arcul de timp cuprins între 1517 (data tradițională a afișării celor 95 de teze în ajunul sărbătorii Tuturor Sfinților) și moartea lui Jean Calvin (1509-1564), cuprinzând astfel aici și gândirea și opera atît ale reformatorilor clasici, adică, pe lîngă Luther și Calvin, ale lui Zwingli (1484-1531) și Bucero (1491-1551), cît și ale reformatorilor radicali, reprezentați mai ales de Thomas Müntzer (1468-1525) și ale capilor mișcării anabaptiste. Cît privește termenul „protestantă“ care o califică, trebuie să reținem că la origine el nu avea semnificația de astăzi, în care prevalează accentele critice și polemice. De fapt, atunci cînd a fost aplicat pentru prima oară adeptilor și partizanilor Reformei, el însemna „mustrare“, făcută printr-o declarație publică și solemnă. Protestul a venit mai tîrziu, la a doua dietă de la Spira (1529), din partea a cinci principii electori germani și a reprezentanților a paisprezece orașe libere împotriva anulării, decretată de partida catolică, a deciziei luate în unanimitate cu trei ani în urmă, la precedenta dietă de la Spira, de a lăsa autorităților politice locale libertatea de a pune sau nu în aplicare în respectivele teritorii edictul din Worms din 1521, în care Luther era declarat eretic și exilat din imperiu. Acest „protest“ era pe de o parte de natură politică, pe de alta de natură confesională, ca mărturie pozitivă și ca profesiune de credință în privința evangheliei; în afară de aceasta, era opera unor laici. Se afirma astfel una din caracteristicile originale ale protestantismului (termen ulterior, documentat numai de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea): libertatea de conștiință a fiecărui individ, pornind de la Scripturi, în materie de credință.

Promovînd această formă de protest împotriva papalității și bisericii din vremea sa – care va avea drept rezultat prefacerea în țandări și a unității bisericii apusene –, Luther își califică pozițiile drept *catholica fides*, revendicînd continuitatea concepțiilor sale cu cele ale bisericii primitive. Două sînt punctele cheie ale doctrinei sale: ești justificat prin credință și, așadar, mîntuit nu grație acțiunilor ci harului misterios al lui Dumnezeu mijlocit prin jertfa supremă a Fiului; autoritatea Bibliei e mai presus de autoritatea bisericii, și deci a papei, din moment ce numai aceasta conține Cuvîntul lui Dumnezeu. Prin aceasta ieșea puternic diminuată autoritatea în general a ierarhiei ca mediatoare a sacralului și reieșea obligația în special pentru credincios de a fi pregătit să asculte în mod direct vestirea cuvîntului divin cuprins în Scripturi (care urmau deci să fie citite direct, fără mijlocirea interpretărilor ecleziastice). Sacramentele și cultul au fost simplificate, au fost atacate formele tradiționale ale pietății populare precum cultul sfinților, a fost reevaluat

statutul laicului și deci al credinciosului neînregimentat, potrivit concepției despre sacerdoțiu a tuturor credincioșilor prezentă în unele pasaje din Noul Testament, este prin urmare depreciat monahismul și alte asemenea forme de pietate. Aproape în același timp cu Luther, Zwingli a reformat în mod mai radical biserica din Zürich; la Geneva a acționat în generația următoare un alt părinte al Reformei, Jean Calvin.

De la început, Reforma a fost o mișcare larg răspîdită în Europa. Principalele sale centre de iradiere au fost în număr de patru: Wittenberg, unde acționau Luther și prietenul și colaboratorul său, umanistul Philipp Melancthon; Zürich, unde a acționat Zwingli și, după moartea sa în bătălie, Bullinger; Strasbourg, cu Martin Bucer; în sfîrșit, Geneva, cu Guillaume Farel și, mai ales, cu Jean Calvin. Pornind din aceste centre, ea s-a extins în toată Europa, în unele țări, ca Italia (unde din 1542 acționa tribunalul Inchiziției), promovate de minorități care au fost în general constrînse să emigreze, în altele afirmîndu-se și devenind confesiune majoritară și chiar de stat (ca în nordul Europei pentru luterani sau în Scoția pentru reformați).

O trăsătură distinctivă a Reformei, urmare a principiului său de apărare a libertății de conștiință, a fost caracterul său multiform. Luther și Zwingli, părinții săi fondatori, erau uniți în privința chestiunilor de fond ale credinței evanghelice și a principiilor sale constitutive, dar nu erau de acord asupra unor puncte importante cum ar fi Cina. La Coșocviul de la Marburg din 1529, organizat cu scopul de a găsi un acord, cei doi au rămas fiecare pe poziția sa: atît Luther cît și Zwingli respingeau doctrina medievală a transsubstanțierii, dar, în timp ce Luther lega prezența lui Cristos de pîine și de vin (fără a o materializa în acestea, dar afirmînd prezența simultană, reală dar distinctă, a pîinii și a trupului, a vinului și a singelui lui Cristos), Zwingli scotea în evidență Cina ca memorial, atribuind prezenței lui Cristos o valoare pur simbolică: prezența lui Cristos nu este în elemente sau alături de ele, ci în Spiritul care reînvie în biserici amintirea crucii.

Caracterul multiform al Reformei se manifestă și în prezența unei aripi radicale: anabapțiștii. Este vorba de o amplă și bine organizată mișcare de reformă evanghelică radicală, apărută la Zürich în anii 1523-1525. Termenul de „anabaptist“ (rebotezat) a fost născocit și impus de adversari, dar întotdeauna respins de anabapțiștii înșiși, pentru care botezul credincioșilor (care pentru ei nu puteau fi decît adulți sau, oricum, conștienți) nu este o „rebotezare“, din moment ce botezul catolic al copiilor nu are nici o valoare. Exponenți de marcă ai mișcării au fost, printre alții, Konrad Greber și Felix Manz, Michael Sattler și Balthasar Hubmaier. Mulți au murit ca victime ale persecuției din partea adversarilor lor.

Esența anabaptismului poate fi identificată într-o respectare riguroasă a cuvîntului Bibliei și în așa-numita „separare“, adică în rigida disociere a comunității sfinte de orice colaborare – percepută ca o conivență – cu lumea.

Pozițiile anabaptiste sînt divergente față de cele ale reformatorilor asupra unor chestiuni importante ca atitudinea față de autoritățile constituite, raportul dintre biserică și societate, modul de a înțelege comunitatea creștină și exercițiul disciplinei și, firește, teologia și practica botezului. Astfel, în *Articolele de la Schleithem*, un document clasic al anabaptismului elvețian, se afirmă că botezul trebuie să fie administrat numai păcătoșilor penitenți și credincioși, că Cina are valoare de comemorare, că adevărații credincioși se despart atît de biserica papistă (adică romano-catolică) cît și de cea antipapistă (adică reformată), că omul creștin nu trebuie să pună mîna pe sabie și că nu trebuie să jure și nici să îndeplinească vreo funcție publică.

Respingînd botezul copiilor, anabaptismul nu numai că întrerupea o tradiție mai mult decît milenară, dar mai ales punea sub semnul întrebării suprapunerea dintre comunitatea eclezială și comunitatea civilă, tipică pentru concepția medievală a lui *corpus christianum*, minînd astfel, de fapt, posibilitatea însăși a unui creștinism de masă. Iar refuzul de a participa la gestionarea treburilor publice a fost combătută de reformatori ca fugă de răspundere, credința creștină interzicînd sustragerea de la aceasta.

În 1530, la dieta de la Augsburg, luteranismul abia ivit a cerut să fie recunoscut și acceptat drept comunitate reformată în cadrul imperiului. Dar profesiunea de credință scrisă de Melancton ca platformă teologică a doritei „unități în diversitate“ a fost respinsă și a devenit, sub numele de *Confessio Augustana*, prima profesiune de credință colectivă a protestantismului (CONFESIUNEA DE LA AUGSBURG*).

Aceste dezbinări stau la baza formării diferitelor tipuri de protestantism: cel luteran și cel reformat, de matrice zwingliană și calvinistă, care au avut o istorie în bună parte diferită. Reforma zwingliană, care s-a afirmat la Zürich, se deosebește, pe de o parte, de recunoașterea competenței autorității civile (motivată în sens evanghelic) în materie religioasă și, pe de alta, de insistența asupra responsabilității bisericii pentru animarea în sens creștin a vieții politico-sociale a cetății. Cît despre mișcarea de la Strasbourg, Martin Bucer s-a arătat sensibil la insistența anabaptistă de a depăși sau cel puțin de a corecta regimul constantinian al creștinismului de masă. De aceea în programul său de reformă a inclus crearea „comunităților ecleziale“, nucleu de credincioși conștienți și care își exprimă public credința avînd sarcina de a îndeplini rolul „drojdiei“ în „aluatul“ creștinătății.

La Strasbourg, în cursul anilor 1538-1541, Calvin, exilat din Geneva și pastor al refugiaților protestanți de limbă franceză, a primit de la Bucer imbolduri decisive în domeniul liturgic și ecleziologic pentru reforma pe care o va opera la Geneva. Lui Calvin i se datorează prima prezentare sistematică a credinței reformate purtînd titlul *Institutio christianae religionis* (prima ediție, în șase capitole, din 1536; ultima ediție, în optzeci de capitole, din 1559) este

primul proiect organic de restructurare a serviciului divin, care cuprinde acum trei niveluri: pastorul, doctorul (care uneori se contopesc într-o unică funcție), seniorul și diaconul.

Divizarea confesională a imperiului și a Europei în două tabere a fost confirmată prin pacea de la Augsburg din 1555, unde s-a afirmat principiul *cuius regio eius religio* (cine guvernează o regiune, îi hotărăște religia), cu dreptul de a emigra pentru cei care nu țineau de confesiunea principelui. Confesiunile religioase recunoscute la Augsburg, însă, au fost doar două: catolică și luterană. Va trebui să se aștepte încheierea tragicului război de Treizeci de ani (1618-1648) cu pacea din Westfalia (1648) pentru a se vedea recunoscută și confesiunea reformată sau calvinistă: de atunci, pluralismul religios confesional va caracteriza în mod stabil panorama religioasă europeană.

O discuție aparte se cere în legătură cu anglicanismul. Istoria lui e legată de aceea a Angliei iar originile lui sînt legate de numele lui Henric al VIII-lea (1509-1547). Ruptura sa cu Roma a fost dictată nu de rațiuni teologice, ca în cazul Reformei protestante (dimpotrivă, monarhul era foarte catolic: studiasse la Oxford teologia și în 1521 polemizase dur cu Luther într-o scriere asupra celor șapte sacramente), ci din rațiuni politice și personale, legate de dorința regelui de a se recăsători, divorțînd de prima soție, divorț pe care biserica romană a refuzat să-l confirme. În 1533 biserica din Anglia și-a afirmat autonomia față de Roma și în anul următor parlamentul a ratificat-o: regele a fost declarat „șeful suprem pe pămînt“ al bisericii engleze, care, totuși, pe plan liturgic și dogmatic, a rămas fundamental legată de tradiția catolică. După moartea suveranului însă, în timpul domniei lui Eduard al VI-lea (1547-1553) și a Elisabetei I (1558-1603), protestantismul, sub forma sa calvinistă, a pătruns în biserica Angliei, imprimîndu-i unele din trăsăturile sale. În 1549 a apărut *Book of Common Prayer*, cartea de rugăciuni, de pietate, spiritualitate și instruire care, înlocuind breviarul și liturghierul romane, avea să contribuie într-o manieră determinantă la renovarea în sens anglican a formelor și conținuturilor vieții religioase engleze.

Epoca modernă. Criza provocată de Reformă a fost înfruntată de biserica romană prin Conciliul de la Trento (1545-1563). Acceptarea normelor stabilite de Conciliu devine unitatea de măsură pentru adeziunea credinciosului la creștinism în versiunea lui catolică.

CONFESIUNEA DE LA AUGSBURG

Art. 5. *Serviciul Bisericii:* Pentru a se putea obține această credință s-a instituit serviciul de învățare a Evangheliei și de administrare a sacramentelor. De fapt, prin cuvînt și prin sacramente, ca și prin mijlocirea instrumentelor,

se dăruiește Sfântul Spirit care, unde și cînd voiește Dumnezeu, produce credința în cei ce ascultă Evanghelia; ceea ce vrea să spună că Dumnezeu, nu în virtutea meritelor noastre ci în virtutea lui Cristos, îi justifică pe aceia care cred că sînt primiți în grația sa prin lucrarea lui Cristos: „ca să primim, prin credință, fîgăduința Duhului“ (Galateni 3, 14).

Îi condamnă pe anabapțiști și pe alții care cred că Spiritul Sfînt este dat oamenilor fără cuvîntul din afară, ci numai prin mijlocirea pregătirilor și acțiunilor lor deosebite.

Art. 7. *Biserica*: În același mod propovăduiesc că biserica una și sfință va subzista veșnic. În adevăr biserica este adunarea sfinților în care se învață Evanghelia în puritatea ei și se administrează sacramentele. Și pentru adevărata unitate a bisericii e îndeajuns acordul asupra învățămîntului Evangheliei și asupra administrării sacramentelor. În schimb nu este necesar ca tradițiile instituite de oameni, adică riturile și ceremoniile, să fie pretutindeni uniforme.

Art. 9. *Botezul*: Cît despre botez, propovăduiesc că este necesar pentru mîntuire și că, prin botez, se oferă grația lui Dumnezeu și că copiii trebuie să fie botezați pentru că, consacrați lui Dumnezeu prin botez, ei sînt primiți în grația lui Dumnezeu.

Condamnă pe anabapțiști, care refuză botezul copiilor și care afirmă că copiii sînt mîntuiți fără botez.

Art. 10. *Cina Domnului*: Cît despre Cina Domnului, propovăduiesc că trupul și sîngele lui Cristos sînt cu adevărat prezente și sînt împărțite celor ce se hrănesc la Cina Domnului; dezaprobă pe cei care propovăduiesc altminteri.

S-a încercat să se pună capăt abuzurilor existente, reînnoind viața eclezială printr-o bună formare a preoților (instituția seminariilor), prin vizite pastorale pe care episcopii erau obligați să le întreprindă periodic în propriile dioceze pentru a controla practicile și credințele fidelilor, promovînd forme mai controlate de pietate față de sfinți, favorizînd noi forme de devoțiune etc. Într-o asemenea întreprindere de disciplinare, decisivă s-a dovedit a fi contribuția unor noi ordine religioase, ca Iezuiții; nu trebuie uitată nici importanța crescîndă pe care, ca rezultat al descoperirii noilor lumi, o dobîndește treptat „conchista“ misionară.

În spațiul protestant, în cursul secolului al XVII-lea, instituționalizarea bisericilor luterane a favorizat apariția unor forme de protest, care urmăreau o întoarcere la acel „adevărat creștinism“ care caracterizase zorii Reformei. Aceste tendințe s-au coagulat într-o mișcare, pietismul, care avea să influențeze, prin ideile și prin practicile sale, întreaga istorie ulterioară a protestantismului, în special a celui german. Pietismul se naște în Germania în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, la capătul sîngerosului război de Treizeci de ani, ca reacție la scolastica ortodoxiei, căreia i se contrapune „experiența vie“ a unei credințe reînnoite. Potrivit fondatorului mișcării, Philipp Jakob

Spener (1635-1705), care, cu *Pia desideria* (1675), a dat mișcării „manifestul“ și statutul ei de înființare, reînnoirea bisericii luterane, căreia Spener îi aparține, trebuie să cuprindă: 1) o mai mare răspîndire și o mai bună cunoaștere a cuvîntului lui Dumnezeu; 2) promovarea și exercitarea efectivă a sacerdoțiului universal al credincioșilor, lucru care implică un mai mare angajament al laicilor; 3) aducerea la cunoștința fidelilor că creștinismul nu este numai o știință, ci și sau mai ales o practică și că, prin urmare, trăsătura distinctivă a adevăratului creștin e iubirea frățească; 4) respingerea războaielei religioase; 5) o mai bună formare, și pe plan spiritual, a studenților în teologie; 6) conștientizarea faptului că obiectul principal al predicii trebuie să fie omul nou: scopul creștinismului este formarea adevăratului creștin printr-o renaștere spirituală. Pentru a realiza acest scop, Spener a înființat *collegia pietatis*, locuri de întîlnire ale unor creștini motivați care, trăind ideile pe care li le prezintă el, vor dori să devină nucleele propulsoare ale reînnoirii spirituale promovată de pietism.

Pentru bisericile creștine în genere, Iluminismul a reprezentat o epocă de criză profundă. În timp ce bisericile protestante, în forme și în grade diferite, vor accepta sfidarea aruncată de cultura modernă, în sînul catolicismului luminile au obosit să se mai afirme. În fața ideilor noi, care duceau la criză concepția tradițională că organizarea societății era de origine divină, întrucît era întemeiată pe reguli asupra cărora oamenii conveneau în mod liber și că, prin urmare, statul ar putea și ar trebui să obțină consensul politic chiar și fără să acționeze ca braț secular al puterii religioase, biserica catolică s-a blocat într-o poziție rigid defensivă, ulterior consolidată de izbucnirea Revoluției franceze și de procesele de cristalizare care i-au urmat. Mai tîrziu, Restaurația a părut, pentru moment, să-i dea dreptate. S-a întors spre credincioși spre a le propune reîntoarcerea la un Ev Mediu creștin mitizat: istoria modernă apărea ca o înlănțuire de erori, inițiată prin Reformă și continuată cu toate încercările gîndirii moderne de a-l îndepărta pe om de Dumnezeu. În timp ce teologia protestantă, prin curentul liberal, a încercat un dificil dialog cu cultura modernă, cultura catolică din epocă în general, sub presiunea înaltului cler (*Sillabo* din 1864), s-a retras într-o apărare închisă a tradiției și într-un refuz disprețuitor al liberalismului și al valorilor lui.

Cu Conciliul Vatican I (1869/1870) biserica romană – care deja prin proclamarea dogmei imaculatei concepțiuni a Mariei (1854) dorise să sublinieze propria specificitate doctrinară, aprofundată apoi de Pius al XII-lea cu noua dogmă asupra înălțării la cer (1950) – a accentuat ulterior distanțarea sa față de celelalte confesiuni creștine, definind drept adevăruri ale credinței infailibilitatea și primatul papei. Nu a fost vorba de o alegere nedureroasă, din moment ce unii episcopi au refuzat să accepte această nouă dogmă întrucît ea nu se alinia tradiției catolice; de aici s-a născut schisma Vechilor Catolici.

Creștinismul contemporan. Conflictul bisericii romane cu modernitatea, care se exprimase cu acuitate în *Sillabo* al lui Pius al IX-lea, părea să se mai fi domolit în ultima parte a secolului al XIX-lea. Pe de o parte, Leon al XIII-lea iniția, prin enciclica *Rerum novarum* (1891), acel curent al catolicismului social care, identificînd în socialism și în liberalism marile rele ale lumii contemporane, propunea o a treia cale pentru soluționarea problemelor sociale și în special a celei muncitorești: trebuia, în opinia sa, să se reglementeze viața societății în toate aspectele ei, chiar și cele economice, potrivit normelor morale, cărora numai biserica catolică, interpretă fidelă a revelației ca și a dreptului natural, le era depozitar autentic. Pe de altă parte, dezvoltarea în spațiul protestant al metodei istorico-critice în științele religioase – îndeosebi exegeza biblică și istoria ecleziastică – îi îndemna și pe cercetătorii catolici s-o aplice în studiile lor. Ei ajungeau astfel să sublinieze, la fel ca și colegii lor protestanți, istoricitatea formulărilor doctrinare, a structurilor și instituțiilor ecleziastice, a raporturilor bisericii cu societatea. Această din urmă atitudine, interpretată ca *modernism* care submina temeliiile tradiției clasice, a fost cu duritate condamnată de papa Pius al X-lea în 1907 în enciclica *Pascendi*, care conține o definiție coerentă a fenomenului, văzut ca „sinteză a tuturor ereziilor”: moderniști sînt cei care, sub aparentul pretext al reînnoirii bisericii, adaptînd-o la cultura contemporană, în special în sectorul științelor religioase, promovează de fapt agnosticismul și imanentismul, distrugînd în felul acesta caracterul supranatural al credinței și al dogmei în diferitele sfere în care operează.

Modul acesta teologic de a pune problema pare însă incapabil de a da seamă de complexitatea fenomenului. În realitate, la răscrucea dintre cele două secole, în fața problemelor puse de revoluțiile burgheze și de procesele de industrializare și de modernizare, apar în cultura catolică două reacții diferite. Pe de o parte, este cea reformistă, diversă și articulată, impropriu unificată de adversarii săi sub eticheta de modernism, care se caracterizează prin căutarea unei căi de ieșire din optica intransigentă, care nu vedea posibil nici un compromis între tradiție și lumea modernă. Ea își propune, de fapt, să aducă biserica în pas cu vremurile, salvăgîndu-i patrimoniul esențial de credință, dar făcînd-o în același timp capabilă de a-l transmite contemporanilor într-o manieră adecvată limbajului și nevoilor lor. Acestei linii i se contrapune reacția antimodernistă: deoarece lumea modernă dovedește de-acum că este cu totul pradă diavolului și acoliților săi, trebuie săpată o prăpastie între ea și biserică. Prin urmare, pentru antimoderniști biserica nu numai că trebuie să fie autonomă și autosuficientă – în special prin întărirea autorității clerului și a ierarhiei sale interne –, dar orice tentativă de deschidere către lume se configurează ca o trădare îndreptată spre distrugerea catolicismului: de fapt, nu pot exista o cultură autentică și valori morale autentice în afara bisericii.

Modernismul a fost, în realitate, un fenomen european, care a atacat catolicismul, pe lîngă cel din Italia, și din țări ca Franța și Anglia. În Franța, Alfred Loisy (1857-1940) ridică problema aplicării metodei istorico-critice în exegeza biblică și a autonomiei studiilor istorico-religioase față de autoritatea magisterului, în timp ce alți gînditori, ca Lucien Laberthonniere (1860-1932), se opun la dominanta, pe atunci, scolastică neo-tomistă în numele unei filozofii a acțiunii de inspirație personalistă, ridicînd chestiunea fixității formulărilor dogmatice în fața istoricității limbajului. În Italia, alături de un curent care reia problemele francezilor și în cadrul căruia se remarcă figura preotului Ernesto Buonaiuti (1881-1946), se situează grupări mai preocupate de a oferi bazele unei reînnoiri politice de tip democrat-creștine (Romolo Murri, 1870-1944) sau de a găsi căile reformei religioase (romancierul Antonio Fogazzaro în *Il Santo*, revista „Il Rinnovamento”). În Anglia, în sfîrșit, iezuitul George Tyrrell (1861-1909) atacă chestiunea medievalismului care domnește în biserica catolică.

Între cele două războaie mondiale, o dată cu apariția pe scena europeană a diferitelor regimuri autoritare de dreapta și îndeosebi a fascismului în Italia, asistăm, într-un cadru totuși nu lipsit de contraste, la întîlnirea dintre biserica romană și autoritarismul de dreapta, care atinge culmea în Concordatul dintre biserica catolică și statul fascist din 1929. În alte țări însă, ca Franța, catolicismul se dovedește capabil de reînnoire: exemple sînt mișcarea biblică, favorabilă unei răspîndiri a lecturii din Scriptură și unei interpretări mai legate de canoanele critice; cea ecumenică, tinzînd la o aprîpiere între confesiunile creștine; cea liturgică, orientată spre acceptarea unei participări comunitare reale a fidelilor la cult; cea misionară, înclinată spre eliberarea răspîndirii credinței creștine de conexiunile tradiționale cu cultura Occidentului și cu politica lui colonială; în sfîrșit, curentul acelei *nouvelle théologie* care, atrăgînd atenția asupra surselor patristice, reazăază conceptul de tradiție într-o justă perspectivă istorică.

După cel de al doilea război mondial, acești fermenti sînt meniți să ajungă în Conciliul Vatican II (1962-1965), convocat de Ioan al XXIII-lea în 1959. Printr-un efort complex, nu lipsit de medieri și compromisuri cu o minoritate legată de integritate și de tradiționalism, Conciliul, pe lîngă promovarea ecumenismului, a redefinit alte aspecte fundamentale ale doctrinei și ale practicii bisericii catolice. De fapt, pe planul ecleziologiei, el desemnează în colegiul episcopilor organul suprem de guvernare al bisericii universale; în afară de aceasta, definind biserica drept poporul lui Dumnezeu peregrinînd prin istoria Împărăției, el prezintă ierarhia ca slujind funcției sacerdotale profetice și regale care aparține tuturor fidelilor. La nivel teologic, proclamă că revelația se răspîndește prin intermediul Scripturii și al tradiției, care își are norma sa în cuvîntul lui Dumnezeu. În privința raporturilor cu lumea,

recunoaște libertatea religioasă ca un drept al persoanei umane, a cărui respectare este o datorie a statelor; afirmă pe lângă aceasta că biserica, lăsînd credincioșilor libertatea opțiunilor politice, își propune nu urmărirea unor privilegii și avantaje, ci slujirea nevoilor decurgînd din aceasta; în sfîrșit, susține autonomia cercetării științifice și artistice.

Pentru protestantism, secolul XX a însemnat mai ales nașterea unui ecumenism, de-acum prezent în aproape toate bisericile, care a determinat un nou mod de a fi creștin. Termenul „ecumenism“ derivă din grecescul *oikouménē* (subînțeles *ghē*, „pămînt“) indicînd lumea locuită. În antichitatea creștină a fost aplicat conciliilor care adunau episcopii din întreaga biserică, prin urmare definiți „ecumenici“: în sensul acesta, echivalează cu „catolic“, care în Occident a sfîrșit prin a-l înlocui. În Răsărit a continuat să fie utilizat pentru a-l desemna pe patriarhul Constantinopolului, care și astăzi poartă titlul, ceva mai mult decît onorific, de „patriarh ecumenic“.

În secolul nostru termenul a revenit glorios o dată cu nașterea unei mișcări ecumenice, care își propune să pregătească, să încurajeze și să înfăptuiască unitatea tuturor creștinilor, depășind obstacole confesionale de natură diversă prin dialog teologic, prin întîlniri frățești, prin punerea în slujba oamenilor și, acolo unde e posibil, prin mărturisirea comună a credinței. În mod convențional, nașterea lui e făcută să coincidă cu conferința misionară de la Edinburgh din 1910, adică într-o perioadă în care, pe valul proceselor coloniale care domină a doua jumătate a secolului al XIX-lea, bisericile protestante desfășoară și ele o intensă activitate de misiune în țările colonizate de puterile europene. Realitatea unor biserici aflate în concurență deschisă între ele în opera misionară a fost criticată, la un moment dat, ca scandalosă și contraproductivă, întrucît săpa la temelia credibilității înseși a mesajului creștin, compromițîndu-i răspîndirea. Mișcarea ecumenică, așadar, s-a născut în ambient protestant dintr-o instanță misionară. Etapele principale ale istoriei sale sînt constituite dintr-o serie neîntreruptă de conferințe internaționale și interconfesionale în diferite orașe ale lumii: luîndu-le în calcul doar pe cele mai importante, din 1910 și pînă în 1990 au fost treizeci și trei.

Primele două mari adunări ecumenice mondiale au fost cele de la Stockholm (1925), organizată de mișcarea „Viață și Acțiune“ (care năzuia spre unitate prin acțiunea comună, pe baza principiului „dogma dezbină, slujba unește“) și cea de la Lausanne din 1927 a mișcării „Credință și Constituție“, care în schimb insista asupra necesității unui acord și asupra problemelor de credință și de ordonare. La 23 august 1948 a fost constituit la Amsterdam Consiliul mondial al bisericilor, care este cea mai importantă instituție ecumenică existentă astăzi. În prezent fac parte din el 311 biserici protestante și ortodoxe (pe actul constituirii sale erau 147). Biserica catolică nu face parte din el, dar se află într-un fel sau altul în raport cu Consiliul.

Alte evenimente merită însă să fie semnalate. Critica teologiei liberale operată de teologul Karl Barth, condamnată pentru faptul de a fi înfeudat creștinismul viziunii burgheze despre lume, a încurajat apariția socialismului religios, o mișcare care îndemna bisericile să se elibereze de supunerea lor față de capitalism și de mentalitatea lor burgheză și socialismul să se elibereze de mentalitatea sa antireligioasă. În anii treizeci-patruzeci, în urma venirii la putere a regimului hitlerist și a adeziunii la acesta a bisericii evanghelice, s-a constituit, ca reacție, o „biserică mărturisitoare“, care a căutat să salvgardeze integritatea credinței și a predicii evanghelice. În a doua jumătate a secolului, în sfîrșit, largi sectoare ale protestantismului au participat la bătăliile pentru drepturile civile și politice ale unor minorități rasiale sau de alt gen, la mișcări de eliberare în diferite contexte, în sfîrșit, la mișcarea pentru pace.

În concluzie, creștinii sînt în prezent organizați în trei mari „confesiuni“ sau profesii de credință: biserica catolică apostolică romană, biserica ortodoxă, bisericile apărute din Reformă sau ca o consecință a ei. Numărul total al creștinilor este astăzi de circa un miliard și jumătate: 27% dintre ei trăiesc în Europa, 25% în America Latină. Creștinismul e răspîndit în 223 de țări și e religia majoritară (peste 50% din populație) în 138 de țări.

4. Diferitele confesiuni

Catolicismul. Conceptul de „catolic“ a apărut pentru prima oară la un autor creștin din secolul al II-lea d.C., Ignatie, episcop de Antiohia (mort între 107 și 117), care îl folosește referindu-se la biserica întemeiată de Isus Cristos în ansamblul ei. În decursul secolelor, termenul este apoi utilizat pentru a indica „dreapta credință“ sau ortodoxia. De la Reforma protestantă încoace, conceptul a fost folosit în cheie confesională pentru a distinge dintre bisericile apărute din Reformă pe cele care se revendică de la biserica apostolică romană. Acestea din urmă recunosc în papă, în calitate de episcop al Romei, pe succesorul apostolului Petru (considerat întemeietorul bisericii catolice) și pe capul lor universal.

Catolicismul modern constituie astăzi cea mai mare biserică a creștinismului, răspîndită pretutindeni în urma colonizării europene și mișcărilor legate de evanghelizare și de cucerire misionară, în special în rîndul populațiilor indigene din lumile noi. Organizarea bisericii este de tip ierarhic. Unitatea de bază o constituie parohia (de obicei, cuprinzînd un sat sau o zonă dintr-un oraș); parohiile, la rîndul lor, sînt grupate în diocenze sub autoritatea unui episcop. Catedrala, considerată biserica principală a diocezei și sediu al episcopului, este de obicei guvernată de un „capitol“ de ca-

nonici (întotdeauna preoți) condus de un decan. În vîrful ierarhiei se află papa.

Astăzi numărul catolicilor e de circa 884 milioane, adică 57% din totalul creștinilor. Majoritatea catolicilor trăiește în America Latină (41%), în timp ce în Europa trăiesc circa 28%. Țara cu cea mai puternică prezență catolică este Brazilia, cu peste 110 milioane de credincioși; urmează Statele Unite, cu alte 67 milioane, și Mexicul cu 66 milioane.

Alături de biserica latină – numită astfel deoarece, înainte de reforma liturgică dorită de Conciliul Vatican II care a introdus în liturgie (și deci în ansamblul celebrărilor de cult stabilite prin reguli scrise sau transmise prin tradiție) limbile vorbite, avea latina ca limbă liturgică –, numită și catolico-romană deoarece era supusă conducerii episcopului Romei, există bisericile răsăritene neortodoxe, caracterizate prin multiplicitatea liturgiilor și a limbilor care le diferențiază între ele. Ele sînt de asemenea definite „uniat”, pentru că se dovedesc în ultima instanță în comuniune cu Roma, diferențele rămînînd limitate la rituri, la limba liturgică și la unele aspecte ale vieții ecleziastice, de pildă permisiunea pentru preoți și diaconi de a se căsători.

Bisericilor orientale uniute le aparțin, printre altele, patriarhatul coptilor catolici și biserica etiopienilor catolici. Alte biserici orientale sînt cele ale siriaco-catolicilor și maroniților. Urmează ritul armean, patriarhatul armenilor catolici, în timp ce ritul caldeean e urmat în patriarhatul caldeilor ca și de biserica malabarienilor. De ritul bizantin se leagă patriarhatul melkiților catolici, biserica bulgarilor uniți cu biserica de la Roma, cea a grecilor catolici, a ungarilor, a italo-albanezilor, a românilor catolici, a rușilor și a slavilor.

Cultul catolic recunoaște șapte sacramente, înțelese ca semne materiale pe care catolicii le consideră instituite de însuși Isus Cristos pentru a simboliza și a comunica daruri spirituale (ca pîina și vinul în împărtășanie, care comunică prezența lui Cristos). Pentru a fi valabil, un sacrament trebuie să posede materia cuvenită (semnul material), forma cuvenită (formula de administrare), intenția cuvenită (să facă ceea ce dorește biserica). Acest lucru garantează transmiterea harului divin purtător al mîntuirii făcînd abstracție de caracterul personal al celui care îl administrează (preotul), chiar dacă rezultatele receptării depind de condiția spirituală a receptorului. Tradiția a sfîrșit prin a recunoaște șapte sacramente. Botezul este în general administrat bebelușilor. Confirmarea, prin care receptorul reafirmă făgăduințele făcute pentru el de naș în momentul botezului, transmite un har ulterior. Penitența anulează păcatele ulterioare spălării prin botez. Maslul este o pregătire pentru moarte. Căsătoria sfințește uniunea conjugală. Hirotonisirea sacră transmite harul prin diferitele confirmări ale serviciului divin; ca urmare a hirotonisirii, clericii se bucură de un statut special în rîndul botezaților, care face deosebire între condiția clerului de rînd și aceea a laicilor.

Cît despre împărtășanie, în mediul catolic ea coincide cu celebrarea liturghiei. Protestantismul a tins să păstreze ca sacramente autentice numai botezul și împărtășania, pe cînd anglicanismul modern tinde să admită calitatea sacramentală și a celorlalte.

ORDINE RELIGIOASE

Sînt definite ordine sau congregații acele comunități ai căror aparținători se angajează prin jurăminte solemne și simple, să nu se abată de la o viață evanghelic inspirată sau de la viața de claustrare după regulile monastice ale întemeietorilor. Diferitele ordine se subdivid în monastice, ale clericilor obișnuiți, ale cerșetorilor, ale clericilor obișnuiți și cavaleresti religioase. În ordinele monastice monahii se consacră schimmicii sau trăiesc în comunitate sub călăuzirea unui stareț (abate, stareț, arhimandrit). În catolicism sînt, de pildă, ordine monastice Benedictinii, Certozinii, Trapiștii și Cistercienii. Ordinele cerșetore, apărute din mișcări medievale propovăduind sărăcia, erau obligate la început să subziste din pomeni și să trăiască în sărăcie absolută. Țin de acestea Franciscanii Minori, Franciscanii mînăstirești, Capucinii, Dominicinii, Carmeliții, Augustinienii. În sfîrșit, de clericii obișnuiți (clericii care fac parte dintr-o congregație religioasă), țin printre alții Teatinii, Barnabiții, Scolopii, Iezuiții.

În catolicism, alături de sfințele scripturi, izvor al revelației este și tradiția, care a elaborat, a transmis și a conservat doctrine considerate inspirate fie prin autoritatea papei, în mod direct iluminat de Sfîntul Spirit (enunțurile papale, *ex cathedra*, emise, adică, de la catedra apostolică în calitate de păstor suprem și de învățător al întregii biserici, se bucură de privilegiul infailibilității), fie prin intermediul conciliilor ecumenice, reuniuni oficiale ale tuturor episcopilor bisericii, considerați valabili și infailibili atunci cînd sînt convocați și confirmați de papa (biserica catolică recunoaște douăzeci și unu de concilii), fie, în sfîrșit, prin meditația teologică a marilor doctori ai vechii biserici, de limbă greacă și latină, așa-numiții Părinți ai bisericii (dar categoria cuprinde și personaje medievale ca Toma d'Aquino).

Biserica a cunoscut în permanență forme de reînnoire printr-o serie neîntreruptă de reforme, care și-au luat drept model comunitatea discipolilor din Ierusalim, inspirîndu-se din formele lor de viață sărace și comunitare. Acest ideal evanghelic stă la baza numeroaselor ordine religioase apărute, începînd cu monahismul antic, în sînul bisericii și care s-au înmulțit în special în urma contrareformei promovată de Conciliul din Trento (ORDINE RELIGIOASE*).

Ortodoxia. Biserici ortodoxe se definesc acele biserici care au acceptat de liberările primelor șapte concilii ecumenice și care se consideră, în consecință, de „dreaptă doctrină“. Începînd cu anul 1054, ele au întrerupt orice relație cu biserica romană a Occidentului. Definiția lor oficială este: Biserica din Răsărit care îi primește pe toți credincioșii de dreaptă credință. Numărul total al credincioșilor se ridică astăzi la circa 130 de milioane, adică la circa 18% din totalul creștinilor. Cam jumătate din ortodocși trăiește în fosta Uniune Sovietică.

Bisericile, fiecare în parte, se declară „autocefale“ (de la grecescul *autos*, „propriu“ și *kephalé*, „cap“) întrucît sînt supuse autorității unui șef național și au propria lor jurisdicție. Sînt ortodoxe vechile patriarhate din Alexandria (cu sediul actual la Cairo), din Antiohia (cu sediul la Damasc), din Ierusalim și din Constantinopol (sediul: Istanbul-Fanar). Patriarhul Constantinopolului are titlul de „patriarh ecumenic“ și se bucură de un fel de primat moral, fiind un *primus inter pares* (nu este deci un fel de papă oriental: ortodocșii neagă dreptul papei de a vorbi și de a acționa în numele bisericii universale fără un conciliu ecumenic și fără colegii săi de episcopat). Din cauza acestui caracter național, biserica ortodoxă, îndeosebi cea din fosta Uniune Sovietică (autocefală din 1589), s-a identificat în general cu guvernarile naționale. Și prin acest lucru istoria sa se deosebește de cea a catolicismului occidental, din moment ce biserica orientală deseori a tins să devină un instrument în mîna guvernelor naționale, spre deosebire de biserica apuseană care, așa cum o dovedește cazul papalității medievale, a tins uneori să domine statele.

În afară de cele patru vechi patriarhii ale Constantinopolului, Alexandriei, Antiohiei, Ierusalimului, biserica ortodoxă cuprinde cinci patriarhii mai recente, ale Rusiei, Serbiei, României, Bulgariei, Georgiei, bisericile ortodoxe din Cipru, Grecia, fosta Cehoslovacia, din Polonia și din Albania, precum și diverse alte biserici emenate din acestea.

O trăsătură pronunțat conservatoare e și în prezent semnul distinctiv al ortodoxiei, cu deosebire în cult, care are un rol esențial în modelul de viață creștină propusă de ea. Aici de fapt predica nu are ponderea atribuită ei de protestantism și de biserica catolică de după reformă. Încrederea în comunicarea nemijlocită a textului biblic i se preferă un mesaj complex în care imaginile și cîntul sînt destinate să producă efectul unei vii sugestii hieratice. E acceptată folosirea limbilor curente în liturghie, dar există predilecția pentru cele vechi, ca, de pildă, slavona. Textele sînt în esență identice, dar tradițiile muzicale sînt destul de diferite. Viața religioasă a bisericii ortodoxe se concentrează asupra sacramentelor, înțelese ca taine în care actele lui Dumnezeu în istorie devin realități prezente prin puterea Duhului. Și ea recunoaște șapte sfinte taine principale: botezul, miruirea, spovedania, împărță-

șania, căsătoria, maslul și hirotonia. Botezul se face prin triplă scufundare în numele Treimii. Miruirea e „pecetea duhului“ și este dată ungîndu-l pe copilul care așteaptă confirmarea cu mir sau ulei parfumat sfințit, în general o dată cu botezul. Căsătoria e sfințită prin rugăciuni și binecuvîntări, prin încoronarea soțului și soției, care beau împreună un pahar de vin. Maslul (*euchelaion*) corespunde sacramentului catolic al ultimei uncțiuni și cuprinde șapte lecturi din evanghelii și șapte binecuvîntări ale uleiului folosit pentru ungerea bolnavului. Împărțășania se celebrează după un rit complicat; pe durata celei mai mari părți din liturghie preotul, ca emisar al poporului în fața tronului lui Dumnezeu, rămîne în picioare la altar în fața iconostasului, o icoană sau o imagine sacră care reprezintă comuniunea sfinților, în timp ce altarul din spatele lui simbolizează legătura dintre cer și pămînt realizată de Sfîntul Duh care coboară pentru a transforma pîinea și vinul în trupul și sîngele lui Cristos. Redescoperirea bogăției tradiției liturgice orientale de către creștinii occidentali constituie unul din rezultatele mișcării ecumenice.

Din punctul de vedere teologic, arhaismul fundamental (printre altele cauza lui *RASKOL**) nu a împiedicat ca, mai cu seamă în Rusia, începînd din secolul al XVII-lea, să-și exercite influența lor scolastica catolică (asupra școlii teologice de la Kiev, prin prezența iezuită în Polonia) și teologia luterană. La un moment dat au avut o influență remarcabilă în Rusia anumite forme de iluminism religios, iar mai tîrziu filozofiile romantice germane. Schelling în special a influențat sotiologia, un curent de filozofie religioasă rusă manifestat în perioada cuprinzînd sfîrșitul secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului al XX-lea, promovată de gînditori ca Vladimir Soloviev și care insista asupra rolului Științei divine ca mediatore între Dumnezeu și creațiune, în cadrul căreia se situează încarnarea.

RASKOL

Termenul rusesc indică schisma care, la jumătatea secolului al XVII-lea, a dezbinat biserica ortodoxă rusă. Patriarhul Nikon (1605-1681, ales în 1652) dorind să opereze o revizuire a liturghiei greco-ortodoxe față de modelul greco-bizantin, o parte dintre credincioși s-a revoltat, neacceptînd reforma. A început astfel schisma „credincioșilor vechi“. Ei respingeau schimbarea unor ritualuri aparent minime, precum felul diferit de a face semnul crucii, cu trei degete în loc de două, și folosirea triplului aleluia. Excomunicați în 1667, au fost persecutați cu duritate (chiar Nikon însuși a căzut în dizgrație și a fost schimbat din funcție, dar reforma liturgică a fost menținută). O figură exemplară printre schismatici este preotul paroh Avvakum, ale cărui scrieri constituie documentul cel mai semnificativ al protestului și o sursă prețioasă de informație istorică.

Raskol-ul e văzut mai ales ca opoziție a Rusiei rurale și arhaice la încercările de modernizare și de europenizare urmărite de autoritățile civile și religioase rusești, care au culminat în „reforma“ lui Petru cel Mare.

Biserica ortodoxă din Europa răsăriteană a rămas destul de vitală în ciuda greutăților și persecuțiilor, și, în urma recentelor transformări politice de după căderea regimurilor comuniste, îndeplinește un rol important în noua situație creată. În paralel, pare să se atenueze deschiderea ecumenică spre catolicism, ca rezultat al temerii ca nu cumva acesta să-i sustragă spațiile pastorale și misionare tradiționale.

Protestantismul. Protestantismul cuprinde în general formele de creștinism care au apărut începînd de la Reformă. Dacă se exclud anglicanii, protestantismul cuprinde astăzi în totalitatea sa circa 300 de milioane de credincioși, adică 18% din creștini. Cei mai mulți dintre protestanți trăiesc în America de Nord.

Luteranismul este cea mai mare dintre bisericile reformate, numărînd peste 75 de milioane de membri. Bisericile luterane din Germania, din țările scandinave și din Statele Unite, chiar dacă se deosebesc între ele din punctul de vedere al politicii religioase, sînt legate prin organisme de tot felul, naționale și internaționale (printre acestea din urmă, cel mai important este *Lutheran World Federation* sau federația luterană mondială). Principala profesiune de credință rămîne Confesiunea de la Augsburg (1530). O îndelungată și complexă tradiție teologică, îndeosebi în epoca modernă, a dezvoltat acest nucleu în numeroase și variate sisteme doctrinare, dintre care trebuie amintit curentul teologic, definit ca protestantism liberal, care a dominat lumea protestantă în cursul secolului al XIX-lea și care e reprezentativ, prin contrastul față de gîndirea contemporană catolică, pentru marea deschidere a gîndirii protestante spre cultura modernă: din această relație fecundă s-a născut printre altele critica biblică modernă ca aplicare a metodei istorico-critice la studiul textelor sacre.

Din punctul de vedere al liturghiei, spre deosebire de bisericile reformate, Martin Luther a operat într-un mod mai degrabă conservator, cu rezultatul că biserica luterană, deși are o liturghie profund diferită de cea catolică, rămîne, spre deosebire de alte biserici protestante, o biserică înzestrată cu propria liturghie tradițională.

Bisericile reformate și presbiteriene cuprind circa 35 de milioane de membri. Ele se deosebesc de bisericile luterane și anglicane prin radicalitatea despărțirii lor de biserica catolică din punct de vedere doctrinar, instituțional, al pietății și al liturghiei. Teologia reformată a tins să sublinieze cu precădere principiul protestant al *singurei Scripturi*, privind în același timp cu

mare suspiciune tradiționalismul liturgic luteran și anglican, considerat a fi o concesie față de formele liturgice și devoționale catolice. Autoritatea atribuită Bibliei, pe de altă parte, a sfîrșit prin a încuraja autoritatea interpretelor ei, preoții parohi, creînd uneori forme teocratice de stat, în care puterea politică trebuia să fie aservită, atunci cînd nu era de-a dreptul gestionată, de unicii interpreți legitimați ai textului sacru, și anume preoții: cum biserica „este reformată în acord cu voința lui Dumnezeu“, tot așa și viețile indivizilor în cadrul bisericii (dar și în afara ei) trebuie să se conformeze cuvîntului Lui.

Ierarhia e compusă din preoți și din „vîrstnici“, după un model care se inspiră de la creștinismul de la începuturi și ignoră figura episcopului (care a fost menținută în bisericile luterane, dar ca simplu supervisor). Presbiterianismul este biserică națională în Scoția și e puternic reprezentat și în Irlanda de Nord: emigranții din aceste două țări l-au exportat în Statele Unite, unde în prezent constituie una dintre principalele grupări de biserici creștine. În interiorul său au loc numeroase controverse, în general asupra unor chestiuni caracteristice calvinismului ca predestinarea, disciplina morală și raporturile dintre biserică și stat.

Anglicanismul, cu cei circa 63 de milioane de fideli, este prezent în toate continentele, chiar dacă e religie de stat numai în Anglia: în realitate, arhiepiscopul de Canterbury este cel care îl încoronează pe rege și în mod formal statul este cel care îi numește pe episcopi, chiar dacă nu el îi alege. Despărțirea bisericii engleze de Roma în epoca lui Henric al VIII-lea (1509-1547) a fost legalizată de Parlamentul englez în 1534 prin așa-numitul Act de supremație, care îl recunoștea pe rege drept șef suprem al bisericii anglicane. Anglicanismul s-a dezvoltat mai tîrziu ca o combinație de elemente luterane, calviniste și catolice. Începînd cu secolul al XIX-lea s-au conturat în interiorul său trei curente principale: 1) *Low Church* sau biserica inferioară, care pune pe primul plan activitatea socială și care, în ceea ce privește problemele doctrinare, e apropiată de pozițiile teologiei protestante; 2) *High Church* sau biserica superioară, curent conservator, care subliniază elementele rituale și ierarhice și e cea mai apropiată de biserica catolică; 3) *Broad Church* sau biserica largă, care reprezintă curentul liberal și deci mai deschis la confruntarea cu cultura modernă și cu problemele ei.

Comuniunea anglicană (nume creat în 1885) este astăzi o familie de douăzeci și nouă de biserici autonome, deseori numite „provincii“. Fiecare biserică sau provincie se autoguvernează, dar toate se află în comuniune cu sediul de la Canterbury precum și unele cu altele. Arhiepiscopul de Canterbury reprezintă întregul anglicanism, asupra căruia însă nu are puteri decizionale, deși se bucură de un primat de onoare (*primus inter pares*) și exercită o certă conducere spirituală. El este, îndeosebi, cel care convoacă

începînd din 1867 conferințele de la Lambeth (palatul Lambeth este reședința sa din Londra), care au loc din zece în zece ani și la care participă toți episcopii anglicani din lume (care erau în număr de 76 în 1867, în timp ce la conferința din 1968 aveau să participe 462; astăzi sînt peste 600). Aceste conferințe abordează chestiuni teologice, liturgice, etice și disciplinare de interes comun. Ele nu sînt însă adunări legislative sau executive: puterea lor e doar consultativă, chiar dacă autoritatea morală a hotărîrilor lor poate fi remarcabilă; dar, în interiorul comunității anglicane, autonomia guvernării fiecărei biserici în parte este deplină. În 1968 a fost creat un consiliu consultativ anglican alcătuit dintr-un episcop, un preot și un laic pentru fiecare provincie. Consiliul se reunește mai des, dar și el e lipsit de puteri decizionale.

Pe plan doctrinar comuniunea anglicană se recunoaște astăzi îndeosebi în cele patru principii formulate în 1888 și cunoscute drept „cadriilaterul de la Lambeth“. Ele sînt: sfînta scriptură ca document al revelației lui Dumnezeu către oameni, ca mărturie care conține tot ce este necesar și suficient de știut pentru a fi mîntuit prin har cu ajutorul credinței și ca regulă supremă și ultimă instanță a credinței; crezul niceeano-constantinopolitan ca formulare adecvată și suficientă a credinței creștine și crezul apostolic ca simbol bap-tismal; cele două sacramente al botezului și al cinei Domnului; episcopatul. Toate bisericile anglicane sînt membre ale Consiliului mondial al bisericilor.

În albia protestantismului de obicei sînt cuprinse, în sfîrșit, atît așa-numitele biserici libere, cum ar fi congregaționalistii, meto-diștii și bap-tiștii, care refuză să adere la bisericile reformate, cît și biserici și mișcări (care uneori cuprind, ca Martorii lui Iehova, chiar și milioane de membri) apărute din secolul al XVIII-lea (cum sînt quakerii), care în sine nu se inspiră direct din Reformă.

Termenul de *congregationalism* desemnează bisericile guvernate de fundații alese de comunități și în care fiecare biserică locală e independentă. Congregaționalismul i-a influențat puternic pe întemeietorii coloniilor din Noua Anglie (îndeosebi „Părinții pelerini“), și Statele Unite constituie și în prezent unul dintre principalele centre. Din 1972 congregaționalistii englezi formează *United Reformed Church*.

Metodismul este o mișcare tipică de deșteptare religioasă derivată dintr-o „sfîntă asociație“ constituită la Oxford în 1729 la inițiativa mai ales a fraților John (1703-1791) și Charles Wesley (1707-1788) și a lui Georges Whitefield (1714-1770). John Wesley a predicat iertarea prin credință și prin desăvîrșirea creștină. Organizarea bisericii se aseamănă cu cea presbiteriană. Elementul central al cultului este cîntarea de imnuri. Cu peste 26 de milioane de adepți, este astăzi una dintre bisericile libere cele mai importante din Statele Unite.

Bap-tiștii (de la grecescul *baptistês*, „botezător“), cu circa 35 de milioane de fideli, constituie o biserică liberă, apărută în Anglia în 1640, care susține botezul adulților prin cufundare în apă.

Quakerii (de la *quakers*, „tremurătorii“, ca efect al fervorii lor religioase și al experiențelor lor mistice) la început se numeau *Society of friends* (societatea prietenilor), fondată de George Fox (1624-1691). Pentru a scăpa de represiunea engleză, ei au emigrat în Noua Anglie, unde au întemeiat, sub conducerea lui William Penn (1644-1718), statul care de la el și-a luat numele, Pennsylvania. Quakerii refuză manifestările inferioare ca sacramentele, în favoarea „luminii lăuntrice“ pe care Isus Cristos o transmite sufletului. Cultul se desfășoară în mare parte în tăcere. Foarte puternic a fost angajamentul social. Crezul lor poartă pecetea unei largi toleranțe și a libertății absolute. În prezent sînt circa 500 000 de membri.

Martorii lui Iehova aparțin unei comunități întemeiate la Pittsburg (SUA) în 1878 de Charles Taze Russell (1852-1916) și își trag numele de la o expresie a profetului Isaia (43, 109). Ei interpretează Biblia ad litteram (FUNDAMENTALISM*), resping Sfînta Treime, îl înțeleg pe Isus Cristos ca pe un om pur și simplu. Pentru ei sfîrșitul lumii este iminent; după bătălia finală cu forțele răului, ei vor domni împreună cu Cristos. Celelalte biserici, îndeosebi cea catolică, sînt respinse întrucît sînt conduse de Satana. Refuzul de a presta serviciul militar și în general ostilitatea față de instituțiile pămîntene au dus la repetate conflicte cu guvernele. Ei trăiesc simplu, refuză substanțele stimulante și transfuziile de sînge. Sînt propagandiști activi ai credinței lor și publică revista *Watch Tower* („Turnul de Pază“).

FUNDAMENTALISM

Termenul desemnează un anumit curent teologic dezvoltat la sfîrșitul secolului al XIX-lea în cadrul protestantismului pentru a respinge încercările de deschidere față de cultura modernă, în special față de posibilitatea de a aplica metoda istorico-critică la interpretarea Bibliei. Teologii conservatori erau într-adevăr îngrijorați că în felul acesta s-ar putea atenta la integritatea adevărului divin depozitat în Cartea sacră, adevăr care era pus în discuție de ipotezele științifice contemporane ca tezele lui Ch. Darwin asupra originii omului. Într-o conferință din 1889 ei au elaborat un fel de manifest al fundamentalismului, care își păstrează și astăzi întreaga valabilitate. Acolo erau stabilite cinci puncte considerate obligații indiscutabile ale unei teologii biblice ce respectă cuvîntul lui Dumnezeu: 1) infailibilitatea textului biblic și deci presupusa lui inspirație divină (de pildă, „adevărul“, pentru credincios, al povestirii privitoare la crearea universului și a omului și deci ignorarea voită a dovezilor aduse de descoperirile științifice); 2) divinitatea lui Cristos; 3) nașterea lui Cristos de către o fecioară; 4) mîntuirea universală; 5) învierea lui Cristos.

Născut pe teren protestant, fundamentalismul a devenit într-o perioadă mai recentă o expresie care s-a extins la fenomene asemănătoare prezente în alte contexte religioase, catolice, ebraice, islamice. Caracteristicile generale ale acestui fundamentalism sînt: 1) convingerea că există o Carte sacră în care se pot regăsi fundamentele adevărului pe care vrea să-l impună fie pe planul raporturilor verticale între om și divinitate fie pe planul raporturilor orizontale între oamenii care trăiesc în societate; 2) încercarea, care e o consecință a acestei convingeri, de a adapta într-un mod mai mult sau mai puțin creativ normele și valorile cuprinse în Cartea sacră la rînduicliile pămîntene și la formele de acțiune socială și politică.

Grupărilor apropiate de protestantismul european le aparțin *valdezii*. Mișcare laică și deci alcătuită din persoane nehirotonisite, ea a fost întemeiată în 1176 de un negustor din Lyon, Pietro Valdo (mort pe la 1217). Valdezii se recunosc într-un ideal riguros de sărăcie evanghelică. Raportarea lor la biserica catolică a dus la excomunicarea valdezilor de către papa Lucius al II-lea în sinodul de la Verona (1184) și la persecuții din partea tribunalului Inchiziției. Doar un număr mic dintre valdezi a supraviețuit acestor persecuții, care s-au prelungit peste secole; ei trăiesc îndeosebi în unele văi din Piemont. Astăzi biserica evanghelică valdeză numără circa 46 000 de aderenți.

Luate separat și în ansamblul lor, aceste biserici, grupări și mișcări, deseori caracterizate printr-o liturghie liberă și prin tendințe fundamentaliste în teologie, constituie o reprobare evidentă a tendinței creștinismului, încă de la origini, de a genera erezii, schisme, mișcări diferite. Pe lângă faptul de a ilustra vitalitatea istorică a religiei creștine, aceste biserici sînt și o dovadă evidentă despre cît de dificilă e uneori stabilirea unei definiții clare și unanime acceptate a ceea ce este și a ceea ce nu este creștin.

Bibliografie

LUCRĂRI GENERALE

- FILORAMO G.-MENOZZI D. (ed.), 1997, *Storia del cristianesimo*, 4 vol., Roma-Bari.
- FLICHE A.-MARTIN V., 1958³, *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris.
- JEDIN H., 1962-1979, *Handbuch der Kirchengeschichte*, 10 vol., Freiburg.
- MARTINA G., 1993-1995, *Storia della Chiesa da Lutero ai nostri giorni*, 3 vol., Brescia (ediția întâi, 1970).
- MAYEUR J.M.-PIETRI CH.-VAUCHEZ A.-VENARD M. (ed.), 1990 sq., *Histoire du christianisme*, Paris.
- ROGIER L.J.-AUBERT R.-KNOWLES M.D., 1963-1973, *Nouvelle Histoire de l'Eglise*, 5 vol., Paris.

CATOLICISM

- CHITTOLINI G.-MICCOLI G. (ed.), 1986, „La Chiesa e il potere politico“ (*Storia d'Italia, Annali*, vol. IX), Torino.
- DELUMEAU J. (ed.), 1979, *Histoire vécue du peuple chrétien*, Paris.
- DE ROSA G.-GREGORY T.-VAUCHEZ A. (ed.), 1993-1995, *Storia dell'Italia religiosa*, 3 vol., Roma-Bari.
- PENCO G., 1978, *Storia della Chiesa in Italia, II: Dal concilio di Trento ai nostri giorni*, Milano.
- PENCO G., 1986-1988, *Storia della Chiesa in Italia nell'età contemporanea, I: 1919-1945; II: 1945-1965*, Milano.
- ROSA M. (ed.), 1992, *Clero e società nell'Italia moderna*, Roma-Bari.
- ROSA M. (ed.), 1992, *Clero e società nell'Italia contemporanea*, Roma-Bari.

BISERICI ORIENTALE

- ***, 1964, *L'orient cristiano nella storia della civiltà*, Atti del convegno internazionale, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.
- ***, 1993, *Christianismes orientaux. Introductions à l'étude des langues et des littératures*, Paris.
- BAT YE 'OR, 1991, *Les Chrétientés d'Orient entre Jihâd et Dhimmitude, VIIe-XXe siècle*, Paris.
- GRAGG K., 1992, *The Arab Christian. A History in the Middle East*, London.
- FEDALTO G., 1984, *Le chiese d'oriente da Giustiniano alla caduta di Costantinopoli*, Milano.
- KAWERAU P., 1972, *Das Christentum des Ostens*, Stuttgart.
- MÜLLER C.D.G., 1981, *Geschichte der orientalischen Nationalkirchen*, Göttingen.
- ROBERSON R.C., 1986, *The Eastern Christian Churches*, Roma.

ORTODOXIE

- ALZATI C., 1995, *Le chiesa ortodossa*, in G. Filoramo (ed.), *Storia delle religioni, II: Ebraismo e Cristianesimo*, Roma-Bari, pp. 561-614.
- CLÉMENT O., 1965, *L'Eglise orthodoxe* Paris [trad. rom., Teora, 2000].
- ELLIS J., 1986, *The Russian Orthodox Church*, Beckenham (GB)- Surry Hills (Aus.)
- EVDOKIMOV P., 1980, *L'Orthodoxie*, Paris.
- FEDALTO G., 1984-1993, *Le Chiese d'Oriente*, 2 vol., Milano.

PROTESTANTISM

- BARTH K., 1946, *Die protestantische Theologie im 19 Jahrhundert*, Zürich.
- BAUBÉROT J., 1993, *Histoire des protestants*, Paris.
- COMPI E., 1991, *Protestantesimo nei secoli. Fonti e documenti, I: Cinquecento e Seicento*, Torino.
- CAMPI E.-RUBBOLI M., 1997, *Il Settecento*, Torino.
- CAPONETTO S., 1992, *La riforma protestante nell'Italia del cinquecento*, Torino.
- FERRARIO F., 1995, *Il protestantesimo dalla fine del XVI secolo ai giorni nostri*, in G. Filoramo (ed.), *Storia delle religioni, II: Ebraismo e cristianesimo*, Roma-Bari, pp. 495-560.

- LÉONARD E.G., 1961, *Histoire générale du Protestantisme*, Paris.
 LORTZ J., 1939–1940, *Die Reformation in Deutschland*, 3 vol., Freiburg.
 MCGRATH A., 1988, *Riformation Thought. An Introduction*, Oxford.
 OBERMAN H.A., 1986, *Die Reformation. Von Wittenberg nach Genf*, Göttingen.
 OSCULATI R., 1990, *Vero Cristianesimo. Teologia e società moderna nel pietismo luterano*, Roma-Bari.
 WILLAIME J.P., 1992, *La précarité protestante. Sociologie du protestantisme contemporain*, Genève.

Islamul

1. Introducere

Islamul, termen care în arabă înseamnă „supunere (față de Dumnezeu)“ și din care derivă și numele „musulmani“, este, în același timp, o tradiție religioasă, o civilizație și, după cum spun musulmanii, „un sistem de viață complet“. El proclamă o credință religioasă și prescrie niște ritualuri precise, dar stabilește și o anumită rînduială a societății, ocupîndu-se de viața de familie, de legislație civilă și penală, de afaceri, de reguli de etichetă, de alimentație, de îmbrăcăminte și pînă și de igiena personală. Pentru islamul tradițional nu are sens distincția occidentală între viața religioasă și viața seculară. Din punctul de vedere musulman, într-adevăr, puține sînt aspectele existenței individuale și sociale care să nu fie considerate expresii ale islamului, privit ca o civilizație completă și complexă în care persoanele, societățile și guvernările ar trebui să reflecte voința lui Dumnezeu.

2. Izvoare

Sursele originare pentru studierea islamului sînt numeroase și de proveniență diferită. În mod convențional, ele se împart în două categorii: lucrările în limba arabă clasică și lucrările în limbi moderne (araba modernă, persană, turcă, urdu, swahili etc.). Dintre numeroasele opere în araba clasică, sursa principală e considerată a fi CORANUL*. Urmează apoi *hadith** („tradiție“, „povestire“), culegerile în mai multe volume de povestiri legate de cuvintele și faptele profetului Mahomed (Muhammad). Ele constituie un ghid oficial pentru toate aspectele vieții cotidiene a musulmanilor, pentru care Profetul reprezintă modelul desăvîrșit. Șase culegeri canonice au fost compilate în secolul al IX-lea d.C.; altele, ca *Musnad*, compilată de Ahmad ibn Hanbal, se bucură de o largă stimă. Printre cele mai apreciate sînt cele două culegeri numite *al-Sahih* („Incontestabilele [hadith]“), compilate de al-Bukhari (m. 870) și Muslim (m. 875). Punctul de vedere musulman tradițional este